

915
H35dUk
v. 1

OAK ST. HDSF

Ч. 123. ВИДАНЕ РУСКОГО ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІЧНОГО.

1. 152/1

СВЕН ГЕДІН.

КРІЗЬ ПУСТИНІ АЗІЇ.

I.

НА КРИШІ СЪВІТА.

ПОДРОЖ ПО ПАМІРІ.

(З ілюстраціями).

ЛЬВІВ, 1906.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

915

H35d Цк

v. 1

I.

В дорозі до Паміру.

Заосмотрений у найпотрібніші приряди, збрую й китайський паспорт, виїхав я в ночі 16. жовтня 1893. р. із Штокгольму, завірюючи на разі свою певну судьбу пароплавою „Дебельн“.

Був се понурий, студений осінний вечір, якого я не забуду ніколи.

На мене ждали більше, ніж тисяч і одна ночий, повних самоти й туги, позад себе я полишив усе, що було мені на світі найдорожше.

Перша ніч була для мене найстрашніша із усіх; почування, які заводили мною тоді, зрозуміє тільки той, хто полишав на довгі роки вітчину.

Але з другої сторони простирав ся передо мною цілий гарний світ, а я рішив ся зробити все, що в моїй силі, аби вивязати ся, як слід, із довіря, яким наділено мене.

*

*

*

Безпереривна подорож залізницею на просторі 2.258 km., то зн. віддалі між Петербургом і Оренбургом не належить цілком до приємностей.

З вікон залізничного вага видно тільки безкраї степи й поля... Тут перелетить село, там церква, там

гурток селян у баранячих шапках і довгих свитах. Нарешті коло Сисрану приїздить ся над Волгу, аби подивляти залізничий міст, довгий 1.484 м. Волга робить у сїм місці вражінне радше овера, ніж ріки, а її води пливуть лїново.

Знов дістаємо ся на безлюдний степ; не побачиш тут нічого, крім стад рогатого товару, овець і ків. По чотирох днях прибув я нарешті до губерніяльного міста Оренбурга. Се місто менше цікаве. Заслужують у нїм на увагу головно гарні церкви і краса одягів Татарів і Кіргізів, що приходять сюди із набором.

*

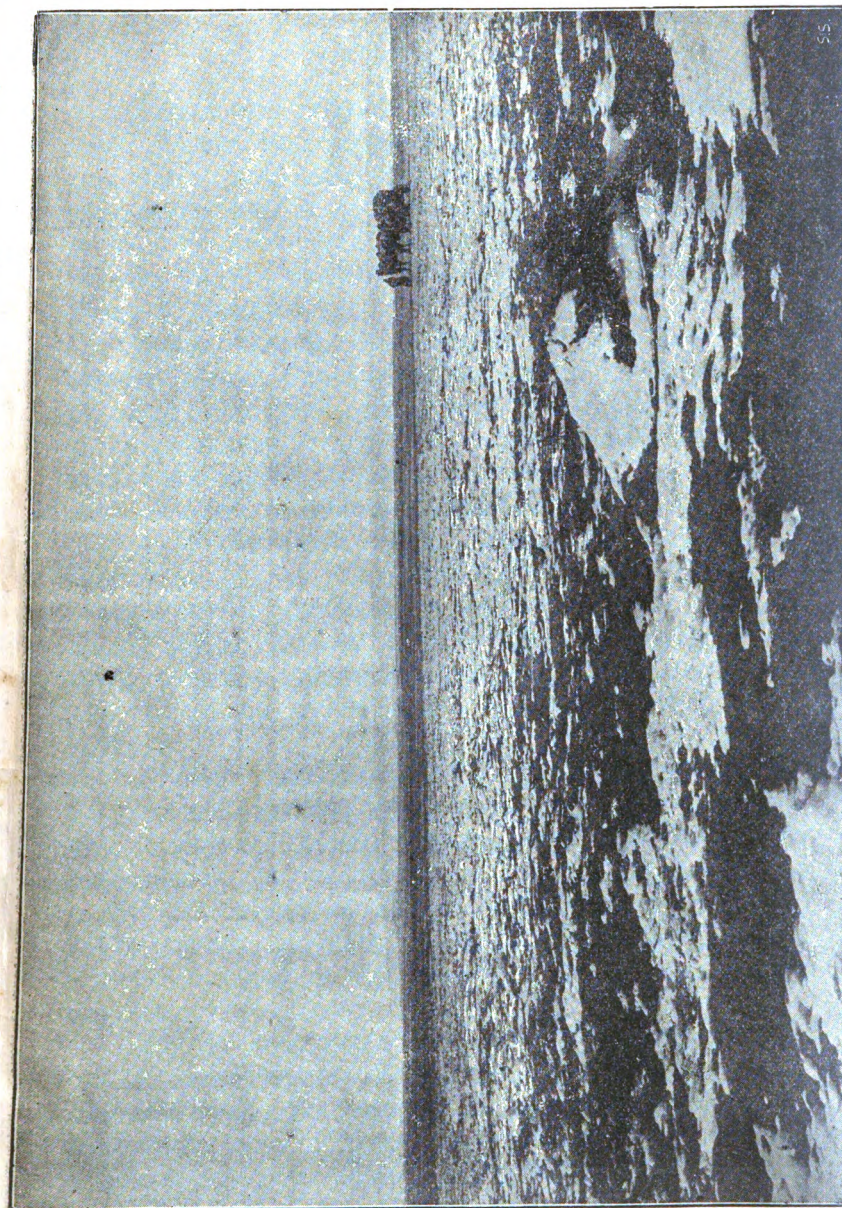
*

*

Найблизша цїль моєї подорожи було місто Ташкент. Дорогу до него, довгу на 2.080 km. (як віддаль між Берліном і Альжиром), мав я відбути в 19, днях і ночах і то в тарантасі без ресорів і сидіння.

Я міг, що правда, їхати державною поштою, але волїв уже не тратити часу на зміну повозки в кожній поштовоїй стації. А в додатку, маючи свій власний віз, я міг забрати всі пакунки й поживу, про яку в сих околицях доволі важко. Великий і сильний тарантас купив я за 80 карбованців, а коли продав його опісля в Марґеляні, дістав за него ще й так коло 50 карбованців.

Дня 14. падолиста лютив ся перший буран (сніговниця), а термометер вказував у полудне — 6° С.; але проте я їхав далі. Куфри й скринки з амуніцією зашити в мати і приміщено в заді повозки, решта клунків заняли її нутро. Коли запряжено першу трійку, а тарантас рушив і задзвеніли звіночки, я полишив усю цивілізацію позад себе.

Поміж Уралом, Каспійським морем, Аральським озером, ріками Сир-дарією й Іртішем простираєть ся розлогий Кіргіський степ. (Стр. 5.)

Докола степ, тільки на склonaх овида мерехкотять гори. Дорога вела здовж замерзлої ріки Уралу; віддаль поміж поштовими станціями велика, а безупинні потрясення воза й одностайний звук звінків уколисує до сну. По двох днях прибув я до Орєка, міста, що числить 20.000 мешканців і лежить над лівим берегом Уралу й правим Ору.

Поміж Уралом, Каспійським морем, Аральським озером, ріками Сир-дарією й Іртішем простираєть ся розлогий кірґіський степ, який замешкують у слабім числі кочовики. Вовки, лиси, заяці й антилопи живуть у сїм пустарі, а рослини-колючки ведуть боротьбу о життє-буттє із природою-мачохою.

Де тільки земля вогка, росте буйно шувар (*Lasiagrostis* sp.), а в найбільше сухих місцях пустині ростуть кормі *Anabasis ammodenda*, що доходять иноді висоти кількох метрів. Довге її і тверде, як кість, коріне є добрим паливом, тож майже перед кожним кірґіським аулом можна подибати цілі купи сеї рослини.

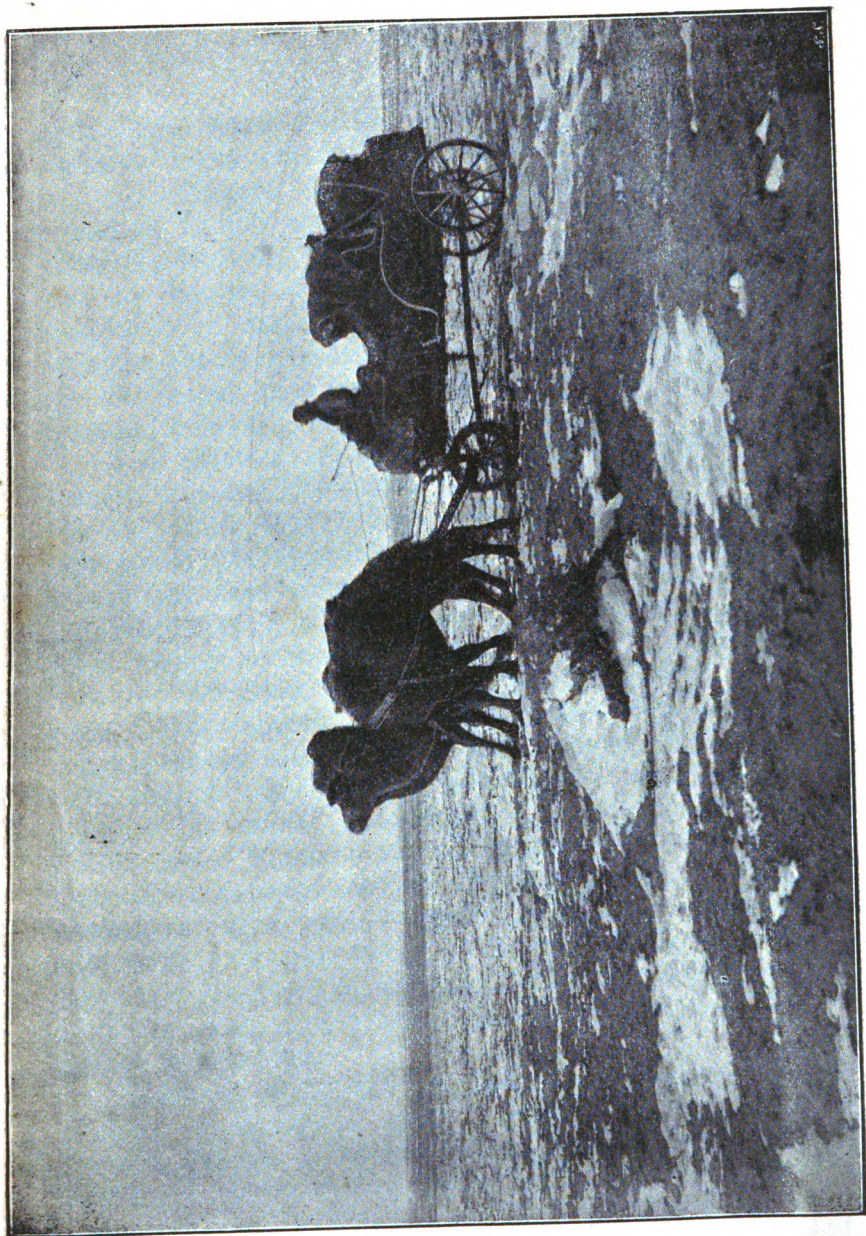
Кірґізи розкладають ся табором звичайно над потоками, що впадають до солоних озер. В літі мешкають у шатрах, у зимі будують хати з глини. Щоби забезпечити ся перед жарою сонця переносять ся в літі із стадами на північ, а на зиму вертають до своїх давних леговищ. Клімат є на степу визначно континентальний, в літі дошкулює жара, в зимі лютує студінь.

Кірґізи є се нарід полу-дикий; охочий до бою, але й добродушний. Вдоволяючи ся самотою степів, люблять понад усе свободу й відчувають погорду до мешканців міст і рільників. Головним їх добутком є стада, які доставляють їм поживи й одежі; неедин

багатий Кіртів має часом до 3.000 овець і 500 коней. До степу приважують ся пристрасно, називають його гарним і різноманітним. Правда, що степ, подібно як море, в своїм розмірами велитній, але й панує на ньому одностайність і задума. Тільки на весну повітря є пересичене розкішними пахощами цвітів; рослини розвивають ся нечувано швидко, аби використати, як слід, короткий час, заки сонішня жара висушить і спалить усе. Стикаючи ся раз-у-раз і безпосередно в природу, уміють Кіртізи орієнтувати ся знаменито у місцях. Там, де земля видаєть ся цілком гладка, без ніяких слідів, Кіртів найде дорогу навіть по ночі. Він не орієнтуєть ся після зьвізд, тільки після рослин, каміня, нерівної землі, густої й рідкої трави...

З Орєка виправляв ся я ід полудневи; день і ніч везли мене бистрі почтові коні крізь степ. Шалена се їзда! Сонце заходить о 5. годині. Легка відтінь багрі розливаєть ся по степу, коли око дня, подібно до огняної кулі, роззираєть ся ще хвилинку по розлогім овиді. Сьвітляні ефекти при заході сонця є неімовірні. Задля недостачі предметів до порівнянь попадає наше око в найсьмішнійші ошибки в обсягу віддалі й величини. Невинні ворони видають ся подорожному такі великі, як верблюди, а низькі степові веда — неначе тіністі дерева.

Ми є в пустині Кара-кум. Рістня раз-у-раз більше скупа, а численні скаменілі мушлі сьвідчать, що давнійше обливали сю околицю хвилі Аральсько-каспійського моря. Одної місячної ночі завітав я до малої стації Константиновская, що лежить серед моря піску. Відси я відбував дальшу подорож бактрийськими верблюдами, бо коні за слабі, аби тягти тарантас по „барханах“ або піскових лавах. Ідемо далі здовж

Я відбував дальшу подорож бактрийськими верблюдами, бо коні за слабкі,
аби тягти тарантас по гіскових лавах. (Стр. 6.)

Аральського озера по так збитім жовтім піску, що верблюди ледви значать сліди нашої дороги. Аральське озеро лежить 48 m понад поверхнею моря; є велике на 70.000 квадратних кілометрів то зн. таке майже, як Баварія. Його береги є голі й пусті: глибина не велика, а вода над міру солоня. В зимі замерзає ціле озеро, а гладка поверхня льоду стає вигідним способом комунікації. Ловля риб процвітає тут на великі розміри; займають ся нею головно уральські козаки.

Хоч подорож верблюдами є чимось незвичайним, а проте я почув внутрішнє вдовілля, коли до тарантасу запряжено знов 3 коні. Але моя радість не тривала довго. Ми застрягли небаром у соляному багні, а коли всі наші зусилля, видобути ся із него були безуспішні, мусів візник поїхати до найближшої поштової стації по підмогу. Кілька годин я ждав на його поворот серед дощу, вітру й непроглядної темряви, приготований на гостину доохресних вовків. Вкінці вернув візник еще з двома кіньми. Пять коний витягло нарешті віз із болота і ми доїхали щасливо до міста Казалинська о 3.500 мешканцях і 600 хатах. Рістня в сих околицях буйна наслідком виливів, а колючки ростуть густими хащами, у яких криють ся тигри, дики й тазелі, а понад се у великій скількості дики гуси, качки, а поперед усього фазани. Вони такі безпечні тут, що приглядали ся нам спокійно з дороги; але, коли я зложив ся до стрілу, вони полетіли із шелестом.

Нарешті зарисували ся перед нами огороди Туркестану, його мурі з глини і великий гріб сьвятий із часів Тімура. 1. грудня заїхали ми там перед поштовий дім. Розглянувши ся по місті, побачив я, що

Туркестан належить до місць цілком неінтересних, можна сказати навіть нудних.

Дальша дорога поміж першими станціями за Туркестаном є багниста і повна вибоїв, тож була для мене найбільше важка із усеї подорожі. На щастє ми зближали ся вже до Ташкенту, столиці генерал-губернатора. З невисказаним почуттєм радості віхав я 4. грудня 1893. зараз після півночи в улиці сего міста і замешкав у гарних кімнатах готелю Ількин.

В 19 днях і ночах переїхав я 2.080 km, а $11\frac{1}{2}$ степенів географічної ширини, минув 96 пошто-вих станцій і 30.000 телеграфічних стовпів, підчас коли кожде із передніх коліс тарантасу обернуло ся 983.000 разів докола своєї осі. Моїм возом кермувало 111 візників, а тягло його 317 коний і 21 верблюдів.

У Ташкенті я спинив ся сім тижнів. Генерал-губернатор барон Вревський прийняв мене незвичайно гостинно; я був його вдячним гостем і поробив знакомости, які мали опісля велике значінне для моєї подорожі по памірській високорівні. Я не забув також поробити конечні приготування до дальшої дороги. Заосмотрив ся в поживу на довший час, закупив також більший набір дрібничок для вимінної торгівлі з Кірітїями, Китаїцями і Монголами. У нутрі Азії має кождий товар курс, як у нас гроші. За кілька метрів бархану можна купити коня або поживи на декілька днів для цілої каравани.

Полагодивши все, як слід, я попрощав Ташкент 25. січня 1894. р. о 3. годині досьвіта. Було так студено, що коло 9. години рано термометер вказував — 11° С.

Дня 27. січня заїхав я до Ходженту, а в два дні пізніше до Кокану, що числить 60.000 мешканців, 11.600 хат і 9 пряділень бавовни. Я звидів тут кілька „каммаїв“, то зн. парень, не користуючи ся, розумієть ся, ними, бо вони є радше розсадниками недуг, ніж прибіжищем чистоти. Входимо наперед до гардероби; є се велика саля вистелена диваном, підперта деревляними стовпами. Звідси ведуть вузкі круті коридори до темного льокалю, виповненого парюю. Тасмний сумерк залягає стіни, а з водяної пари висувають ся голі тіла з довгими сивими або чорними бородами. Могаметани пересиджують нераз пів дня у парні, курять у ній, пють чай, а часом і обідають.

4. лютого я був уже в столиці Фергану, Мартелянї. Тут гостив мене сердечно двацять днів губернатор генерал Швейковський, якому завдячую багате користних і зичливих порад.

II.

Зима в Памірі.

На границі поміж східним і західним Туркестаном, Бухарою, Афганістаном і Індією підносить ся могутний, велитній гірський узол, який висилає ід сходу і полудневому-сходу найвисші на землі ланцюхи гір Кіен-Лін і Гімалаї, ід північному сходу Тіен-шан, в напрямі до полудневого заходу Гінду-ку, коли знов між двома першими простягають ся до Тибету гори Каракорум. Народи середно-азійської високорівні вжуть із височиною Паміру рїзні релігійні перекази і називають її з почетом „кришею сьвіта“.

Підчас мого побуту у барона Вревського, генерал-губернатора Туркестану, ми говорили чи раз про Памір і я висказував своє бажання, дістати ся до Кашгару як раз через сей край. Але багато офіцерів відраджувало мені, кажучи, аби я пождав еще яких 2—3 місяці.

Один капітан, що зимував над рікою Муртгабом, впевняв мене, що мені грозять невисказані небезпеки. Навіть мешканці півночі не можуть уявити собі того морозу, який панує в Памірі в зимі й сніговиць, які там шаліють. І в літі навіть лютують там нераз снігові метелиці при -10° С. В зимі 1892. р. упала температура при кінці січня на -43° С., а бурі належать до звичайних явищ. Буря спадає несподівано, майже з ясного неба. Дорогу засипає сніг в одній хвилині, повітря напоєнюється сніговою курявою, не видно нічо на два кроки перед собою. Найліпше тоді стати задом до вітру, закутати ся в кожух і ждати, аж промине буря.

Але найшло ся двох таких, що скріпили мене в моїм намірі й обіцювали всю поміч. Були се: барон Вревський і губернатор Швейковський. Вони й додержали славно даного мені слова.

Один старий купець вистарав ся о коні. Я вибрав одного під верх і 7 тягарових і платив за кожного по карбованцеві денно. На першого свого слугу я прийняв малого, рухливого, витревалого джигіто (сартійський курієр), Регіма Баія, за яким промовляли головню дві його прикмети: він умів варити й говорити по російськи. Він діставав місячно 25 карбованців, удержанне і вільне „мешканне“, але мусів сам постарати ся о коня й теплу одіж. Він товаришив

мені тільки до Кашгару і в часі сеї подорожи мало не втратив життя.

Найдіпшим моїм слугою в часі цілої довгої подорожи був Іслям Баї, що походив із Ош. По правді я повинен зараз на вступі наділити його приналежними похвалами, але з пізнійших листків пересвідчить ся читач сам, скільки я мушу завдячувати сему чоловікови, що служив мені найвірнійше і додержав товариства у найбільших небезпеках. Він не знав мене передше цілком, ані не передчував, куди ми йдемо; а всеж таки покинув свою тиху хатяну й рідню в Ош, аби ділити зо мною судьбу у середній Азії.

Ми подорожували враз серед піскової куряви пустині Іобі, не багато недоставало, а ми будиб згнули всі із сираги. Він уратував мої мапи й начерки, коли всі опали на силах. Все перший вдирав ся на снігові вершки. Він переводив певною рукою мої каравани в брід через спінені хвилі рік і вірно стояв на сторожі, коли хотіли напасти на нас тибетанські розбишаки. Одним словом тяжко вчислити всі його заслуги; без него я не був би, скажу отверто, відбув щасливо своєї подорожи. Тож оправдана та його гордість, із якою носить тепер золоту медалю, надану йому королем Оскаром.

У Мартелянї я оставив усі лишні річи, а заосмотрив ся в найпотрібніші знаряди й прилади.

Дня 22. лютого виправила ся моя каравана в напрямі Ульж-Буртана. Я сам лишив ся на ніч у Мартелянї, щоби розпрощати ся в останне з європейською цивілізацією, бо вся мартелянська інтелігенція устроїла сходи ни у губернатора. Другої днини я получив ся вже із своїми людьми.

Дорога вела над долиною ріки Ісфайрану, шпливе глибоким руслом. Чим далі йдемо, стежка піднісється до гори, а шум ріки долітає до нас що ра слабше. Рівнобіжні хребти гір Аляйських, які перерізу поперечно долина Ісфайрану, укладають ся у велитн маси скал. Великі стіжки спадають стрімко до дна долини, де над берегами ріки ростуть миршаві дерева й хаці. На схлонах гір звисає доволі часто старий артша (азійський яловець) своїм верхом в глибину непроглядної пропасти. Що хвилини переходимо ріку по малих хитких деревляних містках. Коні дихають важко підчас ходу й стають що десять кроків, щоби набрати віддиху. Клунки треба поправляти раз по раз, а накликування людей відбивають ся довго від прямовісних стін. За мостом веде дорога по леду, опадаючи стрімко до схлонів гір.

Перший кінь, що ніс два сінники й ліжку, спотикнув ся, хоч ведено його за уздечку, покотив ся по гірських схлонах, зробив у повітря кілька млинків, ударив о дупак, що сторчав майже прямовісно в долині й упав до ріки. Мої люди побігли ратувати його, але вже було за пізно. Кінь переломив на дупаку хребет і згинув небавом. Небезпечне місце перерубано лопатами, сокирою й посишано піском. Коні ведено за поводи, я йшов також пішки. Швидко почало смеркати, а тепер уже побільшила ся гроза небезпеки. Я пережив в Азії багато пригод, але сих 3 години, що ділили нас від Лянтару, належали до найтяжших у мойому життю.

Пригода з конем була тільки передсмаком того, що нас ждало. Ми йшли помацки, повзали нераз на ногах і руках, вирубуючи що хвилі ступені в леді і посиуючи їх піском. Кожного коня вело двох лю-

Рівнобіжні хребти гір Аляйських, які перерізує поперечно долина Ісфайрану, укладають ся у величї маси скал. (Стр. 12.)

Ми знаходимо ся на висоті 2.850 метрів у переході Тенгіс-баі. (Стр. 13.)

дий: один за поводи, один за хвіст. Одним словом був се розпучний похід, а в додатку залягала докола непроглядна темрява і дошкулював мороз. Понуру мовчанку переривали від часу до часу розпучні крики людей, коли упав кінь і шум спіненої ріки.

Цілих дванайцять годин ми брили в снігу, на-решті змучені смертельно, продроглі від студени й го-лодні дійшли ми до Лянґару, де ждали вже нас юрти, у яких накладено ватри. В Марґеляні забув я цілком взяти пса, що сторожив би коло юрт. Припадково по-вело ся нам доповнити сю недостачу. Коли 25. лютого ми зближали ся до Лянґару, пристав до нас великий жовтий кірґіський пес із довгим волосом. Як пока-зало ся опісля, був се для нас неоцінений добуток. Сей пес товаришив нашій каравані до Кашґару. Ми назвали його Йольтжі т. зн. найдений у дорозі.

В ночі 26. лютого ми вислали 8 Кіртівів з лопа-тами й топорами, щоби вирубали дорогу до переходу Тентіс-баї; рано пішла за ними ціла каравана. Темні, прямовісні стіни замикають вузкий коридор, до якого переходять соняшні промінні. Долина звужуєть ся, зглядні висоти меншають у тім самім відношенню, у якім ростуть беззглядні. Остання частина дороги водікла ся без кінця; вона веда по нечислених стіжках, укритих снігом. Ми знаходимо ся на висоті 2.850 метрів.

В ночі починають проявляти ся перші признаки гірської хвороби, т. є. нестерпимі болі голови і биття сердца. Місце, на якім ми находимо ся тепер, було окружене з усіх сторін хребтами, вкритими снігом, тільки тут і там видонювали ся голі верхи. На пів-ночі простягала ся за нами долина Ісфайрану, а на полудневім сході прегарна панорама. Із поза гостро

зарисованих Аляйських гір прозирала у віддалі з сеї сторони долини заалайська гірська система, що визначається чудовою синьою й білою краскою верхів, які щезають у хмарах.

Ми полишали тепер область ріки Сир-дарія, а наближалися поводити до околиць, яких води збирає Аму-дарія. Схід у долину був по північній стороні також стрімкий, дорога застелена стіжковими лявінами. Одна з найбільших лявін була 400 метрів широка, а 20 глибока; упала день передше. Ми йшли тепер над долиною ріки Даравт-курган. Майже що 10 хвиль бродили ми в її хвилях, а наші коні мусіли, що так скажу, кидатися із склонів лявін стрімголов до води. Коло полудня почав падати сніг, а густа шрака застелила цілий красвид. Один Кіргіз пішов наперед і шукав броду довгим патином; притім западав раз у раз у сніг. Нарешті ми прийшли до зимового аулу Кіргізів, що в ній було 20 юрт. Начальником сего аулу був Таш Магомет Емін.

Дня 2. марта помашерували ми до села Іунді. Тут приключилася нам немила пригода.

Ми прийшли тільки що до кізляку (села), уставили юрти і ліжку, коли Регім Баї ударив чимось так сильно о ртутевий барометер, що скляна рурка трісла, а живі дробини ртуті витекли на диван. Цінний, точний приряд, який я відчитував совісно тричі у день і якого беріг, як ока в голові, стратив для мене тепер значінне. Регім Баї був у розпуці. Бо й було чого: від тепер я мусів послугувати ся трема анероїдами. Аби мене потішити, устроїли мої люди музикальні вечерниці. Один Кіргіз сів у моїм наметі і грав на кол-мусі, приряді о 3 струнах. Була се досить одностайна і меланхолійна гра, але достроювала ся досить відпо-

відно до музики бурі, що ревіла докола наметів і тріску веселого огню. Скільки-ж то разів ще мусів я слухати тої скромної музики і вкорочувати собі таким чином предовгі вечері! Вкінці робила мені гра на колмусі наслідком довгої привички таку приємність, як тамошнім мешканцям, тим більше, що при звуках сих струн я мрів про вітчизну.

Четвертого марта падав сніг цілу днину, вкриваючи все білою габою. Сніг лежав так, грубо, що верблюди западали в ньому майже цілком і ми мусіли змінити напрям дороги.

Нарешті побачили ми юрту на вершку узгір'я. Було до неї тільки 150 метрів, але треба було йти по нерівнім терені, де сніг нагромадився місцями до 3 і більше метрів. А що коні щезали що хвилі в снігу, впали Кіргізи на оригінальну думку. Розпростерли на снігу витягнені сильно войлоки з юрт і перевели по них коні. Ця місцевість називається Джіпптік. Нічліг ми мали тут поганий, ніч студена, бо термометер вказував — 20.5° С. В наметах замерзло все: консерви, молочний витяг і чорнило. Повітря було спокійне. Коло полудня засьвітило сонце; із жрак вилонилися величезні верхи Трансаяю.

На разі ми мусіли спинити ся тут і аж 6. марта почали ладити ся до дальшого важкого походу. Перед сходом сонця я вислав 4 Кіргізів із 4 верблюдами, щоби пробрили дорогу. Ми мали переходити тепер в брід ріку Ківіль-су застелену снігом і льодом. Перехід не був цілком легкий, але відбув ся щасливо. По 10-годиннім маршу спинили ся ми відпочивати в сій краю студени й смерти. Люди відгорнули лопатами сніг з низького горбка, на яким вложено клунки. Два верблюди, що несли наші намети, не надійшли ще

з Джіптіку; ми ждали на них годину. Тимчасом поклали ми ватру й варили чай, пробуючи ogrіти ся, бо було — 32° С. Звичайно я спав сам у своїй юрті, бо се не належить цілком до приємностей, мати близь себе Кіргізів, що у їх кожухах мешкають різні льокатори. Але мороз є найліпшою захороною проти погани, про яку я згадав; зрештою я не мав би сумління, лишати людей на ніч на поли в такий мороз. Я позволив їм спати на коврі в наметі. Але хоч ми спали стиснені, як оселедці, термометер вказував у юрті — 24° С.

Дальший похід ми розпочали 7. марта о годині 11. перед полуднем, аби хоч троха ogrіти ся від соняшних промінїв. Поволі посуваємо ся наперед, западаючи що раз глибше в сніги. Коні бродуть по поясе у снігу, а на тяжших переходах чути характеристичні накликування провідників „бісміляг!“ (з Богом!), або „гайда!“ (вперед!). Нашому псови веде ся найліпше; як дельфін поре він сніг і таряєть ся по ньому, не відчуваючи ізза грубого футра цілком студени. Зрештою був Йольтжі від початку полудиний і мені не довело ся ніколи влагодити його. Він виріс серед Кіргізів і не дав ся ніколи приманити до мого намету, бо могометанин уважає пса нечистою звїриною.

В сих околицях клімат робить різні збитки. При спокійнім повітрі і чистім небі є в полудне на сонці так тепло, що треба zdіймати кожухи; а в тіни зимно пронизує до костей. Наслідком того шкіра на лиці твердне, стає суха як пергамен, а коли перетовщить ся кілька разів, дістає бронзову краску, як у Гіндусів.

На дорозі до Бор-доби ми натрапили на сліди вовків. Вовка можна надібати в сих околицях часто.

В літі проживає він в долині Аляю й забирає гарач із кіртіських черед. Пси вітрять, що правда, сих звіврів уже на віддаль 2 кільометрів, але вовки підходять їх нераз підступом. Вовк є незвичайно кровожадний і дусить нераз за одну ніч ціле стадо овець. Але горе вовкови, коли дістанеть ся живий у руки Кіртівів. Я мав нераз підчас своєї дальшої подорожи нагоду зробити кінець мукам, які терпіли зловлені живцем вовки, доки була в них хоч пушка духу. Коли настануть сядьні снігові заметільниці, переносить ся вовк до Паміру над береги Кара-кулю, де прогодує ся каштарськими вівцями (*ovis Poli*) і дикими козами та заяцями.

Рано 9. марта упали всі Кіртіві в сніг на коліна й просили Аллаха о щасливу подорож кривь страшний для них перехід Ківіль-Арта, де бурани спадають часто підчас погідного неба. Я приготував ся проте на нову небезпеку, тимчасом перехід сей ми минули при великій погоді далеко лекше, ніж перехід Тентіс-баї. Щасливо вдерли ся ми на хребет (4,271 м.), де є гріб сьвятого Ківіль-арта, камяна піраміда з численними туїгахами, т. зн. жердками, пообвішуваними лахміттем, рогами антильоп і иншими дарунками побожних Кіртівів. При гробівці клякли Кіртіві знов і дякували Богу за щасливу дорогу.

На полудневій стороні переходу снігові верстви були рідші; після 8 годин ходу ми дістали ся на нічліг до Кок-саї.

Тямлю добре, що на сьому нічлігу ми мали найнижшу температуру за увесь час моєї подорожи по Азії; ртуть упала на — 38.2° С., була проте недалеко точки, на якій заміняеть ся в цїнке тіло.

Кривь пустані Азії.

Десятого марта ми дійшли по 4-годиннім марші до малого переходу Уй-буляк, відтак наша дорога вела з гори крізь широкий степ, цілий покритий снігом.

Наслідком ділання вітру, який дує лише в західному і північно-західному напрямі, снігова поволока прибрала різні види, подібні до малих надм або до розвідляної верствами сметани. Степ є вкритий місцями тересками, сухий хащем, який дає знамените паливо. В малій хатчині недалеко Кара-кулью ми розложили ся табором і мали ніч доволі теплоу. Дібравши собі кількох певних людей я пішов розслідити ледову поволоку озера Кара-куль. Се озеро розливає свої солоні води на просторі 300—400 квадратних кілометрів, окруженім горами з виїмкою півночі і сходу, де простираєть ся степ. Найбільша його довжина є 22, а ширина 16 кілометрів. Коли я перевертів лід у різних місцях, змірив його ширину, глибину води й температуру на дні озера, показало ся, що чим більша глибина води, тим висша теплота на дні озера, а тонша ледова поволока.

Повінчивши другої днини поміри, вислав я кількох людей із табором до умовленого місця в Ак-там, недалеко полуднево-східного рога озера. Там вони мали розтаборити ся. Я й джітіг Шір полишили ся ще для додаткових робіт, відтак поїхали слідом наших попередників.

Над берегом ми стратили слід з очий і почали блукати по пустарі.

Небавом показав ся на склоні неба серп місяця, обливаючи своїм сьвітлом бездушну околицю. По 4-годинній їзді дістали ся ми до східного берега збірника, але не побачили ані їздців, ані огнів, ані табора. Проте видко вони вибрали рішучо иншу дорогу, але

яку? Ми поїхали далі на сліпо, але поблукавши безцільно голину, спинилися й розложилися примітивним табором. Торба з мапами, записками, термометрами мусіла служити мені за подушку. До першої години ми розмовляли, відтак обвинувалися в баранячі кожухи і сіли, прикучивши. Треба бути Кіргізом, аби могли спати в такому положенні; Шір хропів навіть, я не зажмуривав ока. Пробував покластися по європейськи, але студінь так мене зморозила, що я схоплювався щохвили і огрівався, бігаючи. Щастє, що вітер дув не дуже сильно, а теплота упала на -15.5° С. Скоро почало світати, ми сіли на коні й поїхали в напрямі на полудне в товаристві Кіргіза, що доглянув нас своїм соколиним оком з віддалі 3 кілометрів. Небавом опісля ми найшлися між своїми в Ак-там і крипилися консервами, бараниною й чаєм, а коні дістали давно вижиданий обрік.

З Кара-куль підносить ся земля лагідно ід полудневи. Ідучи далі доходимо до широкої долини серед рівнобіжних гірських ланцюгів. До кінця своєї долини Мус-коль дісталися ми 15. марта і спинилися у степі переходу Ак-баїталь. Другої днини йшли ми 10 годин крізь перехід високий 4.682 м. Цілий час дула сильна заметільниця, а бідні звів'рята добували останніх сил, аби посувати ся в сїм сильно розрідженім повітрі. Падали безнастанно і спинювалися часто, аби набрати віддиху.

Відтак їхали ми вузкою долиною, де стрінув нас післанець, якого вислав командант Памірського Посту. Післанець Татарин Куль Маметієв, одягнений у парадний мундур із 6 медалями на грудях, веде нас крізь останню долину до найближшої цілі нашої подорожі. З віддалі вже видно малу твердиню „Памір-

ський Пост“; на північно-західній башті підносить ся прапор Росії.

Підходимо ближше; 160 жовнірів козаків стоїть у лінії на мурах і витає нас окликом у нашу честь: Уррааа!...

В брамі жде нас капітан Зайцев у товаристві 6 офіцерів. У мешканню офіцерів приладжено для мене вже від тижня кімнату, а для моїх людей розложено юрти.

Коли вже все приведено до ладу, я викупав ся у славній парні; потім ми зібрали ся в офіцерському касині на обід. Я поклонив ся всім від жителів Мартелянну, мене засипано тисячами питань в справі моєї авантурничої подорожи серед зими по Памірі, а коли принесено огнисте туркестанське вино, командант підніс тоаст на честь шведського короля Оскара.

Коли де пир відбуваєть ся торжественно, коли де радість відбиваєть ся аж о кришу хати, то певно тут на „криші сьвіта“, на висоті 3.610 м. над поверхнею моря, далеко від сьвітового гамору, в серці Азії, в околиці, в якій найближшими сусідами були орли неба, вовки пустині і дикі вівці скельні.

III.

Памір і Памірський Пост.

Переважна часть нашої дороги по Памірі обіймала незамешкані простори. Російський Памір числив у 1893 р. 1.232 мешканців і тільки долина алайська й Сарік-коль була трохи густійше заселена.

В Аляю має бути 15 кішляків (зимових таборів) о 270 юртах. Частина мешканців сих юрт пересиджує

в них цілий рік, а частина переносить ся на якийсь період часу до Рант-кулю, аби випасати череди на степах, багатих у пашу а не покритих снігом. В маю або червни, коли рости́нність зацвіте буйно, переселяють ся багаті Кіргізи в Фергану до аляйської долини і розтабують ся над берегами ріки Ківіль-сулітнім табором. Потім устроюють байти (забави на кони), запрошують одні одних на пири, відбувають весілля, в загалі живуть як на літньому побуті. По 2—3 місяцях вертають на зимовий побут до Фергану.

Російська часть Паміру ділить ся на 2 округи: Памірський і Кугдеринський. Перший із них заселяють виключно Кіргізи, другий переважно Таджики; разом є 1.232 мешканців. Східний Памір належить до Китаю, обчислення жителів сеї части не є вірні. Але вже й перші числа свідчать ясно про те, як рідко є Памір заселений. Дійсно не може воно бути инакше в краю, де лютує студінь і бурі, а паша є дуже скупа.

Цілу сушу Азії можна поділити на 3 части: середній простір що не висилає ніяких від до моря, крайній пояс, з якого води пливають до побережа суші і переходовий, що є в середині між обома попередними. В Памірі можна відрізнити також 3 части. В середній пливають води до Кара-кулю і Рант-кулю; в крайній до ріки Аму-дарії (а озера Аральського) і до ріки Таріму (а озера Льюп-нор). Безвідпливові околиці характеризує вперед усього безупинна нівеляційна праця, яка полягає на тім, що вода переносить звітрілі частини скал із висших місць на низші, укладає їх там у верстви й вигладжує нерівний ґрунт.

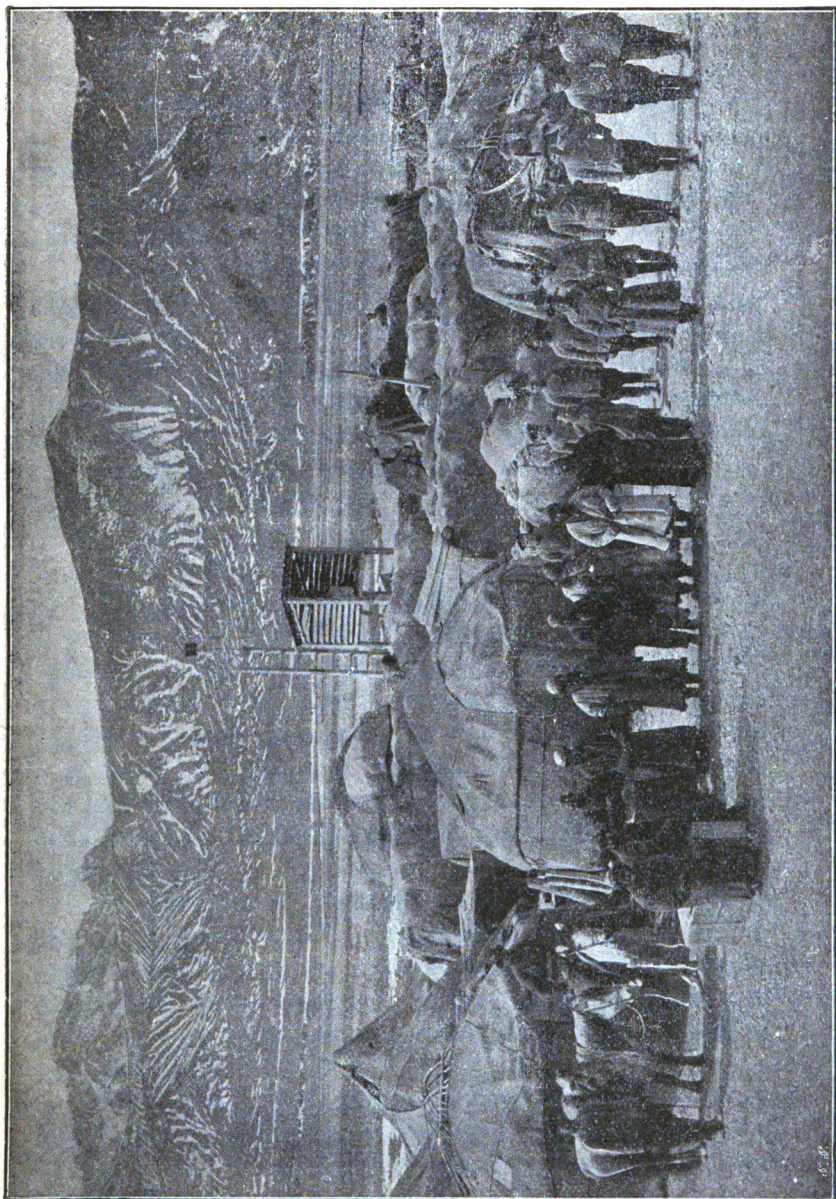
Загальне вражіння Паміру є величне, хоч не лишене деякої одноманітності, особливо в зимі.

В середній часті, в околицях Кара-кулю є мало піску. Мабуть забирають його з собою сильні вітри і заносять у місця більше затишні. Та проте нерідко лучають ся в сій часті Паміру страшні піскові бурі, повні курави. Ріжниці в теплоті так у літі, як у зимі, є незвичайні. І так відчитано в Памірському Пості 11 січня 1894. р. о 7. годині рано — 37.8° С., в полудне о 1. годині $+ 12^{\circ}$ С (на сонці), або иншими словами в 5 годинах була ріжниця в температурі 50° !

Сю безвідпливову часть окружає немов перстеном перехідна стрефа, обмежена від півночи Аляси, на сході гірським хребтом Сарік-коль, на полудни горами Гінду-ку, а на заході 73 . степенем східної довжини. Форми поверхні є тут заокруглені, долини широкі. На західній межі високорівні плывуть жерела Аму-дарії, Мурт-габу, Іунту і Пенджу, місцями поміж прямовісними скельними стінами, якби в американських Канйонах, на які вдирають ся відважні Таджики. Є місця, де поуміщувано в щілинах прямовісних стін високо над рікою деревляні палики, по яких вони драпають ся в гору, обладовані тягарями, легко, як малпи.

Ріки, що їх жерела лежать у середній часті високорівні, перепливають у крайну, крім того випливають ще й тут ріки, яких устя лежать поза Паміром.

Крім сего поділу можна замітити ще й инший: на дві половині, в яких східна є високорівнею, а західна є збудована з рівнобіжних видовжених гірських ланцюхів. Без сумніву була цілість колись високорівнею і за таку уважали Памір ледви ще перед кількома десятками літ; сьогодні знаємо вже, що чотирокутник, окружений велитніми горами, містить у собі велику скількість ріжнородних форм будови.

Над правим берегом Мурґ-габу підносить ся на висоті 3.610 метрів
твердиня Памірський пост. (Стр. 23.)

Межі перехідного пояса можна уважати також можливи етнольогічними й язиковими. В їх нутрі живуть виключно Кіртізи, кіртиські номади в малому числі, але за те в країнах положених на захід лише Таджики багато численніші.

Повисші відносини не є цілком случайні. Таджики мають сталі селитьби й живуть у цілком інших відносинах, ніж номади. Границя що до мови залежить, розуміється, від етнографічної. Кіртізи послуговують ся турецькими географічними назвами, Таджики перськими. Всі ріки, що пливають на захід, мають у горішньому бігу кіртиські назви, в долішньому перські.

* * *

Над правим берегом Мурт-габу підносить ся на висоті 3.610 м. твердиня Памірський Пост. Її збудовано тут як протест проти завагів Китайців і Афганців, з якими виступали в справі земель, що належали колись до ханів Кокану. Коли сей ханат заняла Росія в р. 1875. і 1876., не інтересовано ся дуже краєм так недоступним і так рідко заселеним. Аж пізніше наслідком безличности сусідів треба було виступати енергічно.

Славний похід полковника Йоннова був першим кроком у сім напрямі, і то кроком, що міг мати поважні наслідки, а в кождім разі викликав на ново в останніх літах славному памірську квестію, розвязану остаточно щасливо російсько-англійською пограничною комісією в літі 1895. р.

Твердиню, якої ціль і подітичне значіння ясне. вибудовано в літі 1893. р. Простокутний мур твердині складається з цегол і мішків із піском, а опоясує

просторе обісте, в якім містять ся будинки з мешканнями для офіцерів, касарні, кухні, шпиталь, парня, вартати і т. и. Провіянти й амуніцію поміщено в різних юртах. На малій метеорологічній стації відбувають ся тричі в день відчитування. Північний бік є узброєний арматами, полудневий опадає терасами до ріки Мурґабу.

Памірський Пост — се ясный доказ енергії офіцерів, що кермували роботами. Вибудоване твердині на такій великій висоті і то далеко від усякої цивілізації, було сполучене з природи річи з найбільшими перенонами. Цілий материал треба було перевозити на конях із Ош у Ферґані. В осени шаліли тут бурі, що приносили дрібний пісок і сніг. Тоді мешкали офіцери й залога у кіргіських юртах, які засипувала нерідко заметільниця.

Командантом Памірського Посту був капітан В. Н. Зайцев, старий Туркестанець, що брав участь за Скоболева у походах проти Хіви (1873) і ханату Кокан (1875 - 76). Він є також начальником кіргіського населення в Памірі. Памірський Пост зробив на мене дуже миле вражіння. Після довгої, висилуючої подорожи серед диких околиць незаселених, прийняли мене офіцери в сьому останньому закутку російської держави дуже гостинно, як давного знакомого. Зрештою мій приїзд був милою перервою в самотному, однакнітньому життю, бо від вересня минулого року мав гарнізон до діла тільки в Кіргізами.

Твердиня Памірський Пост нагадує живцем корабель. Її мури — стіни, розлога, отверта долина Мурґабу — море, подвіре — поміст. Часто проходили ми по подвірю туди й назад, розсліджуючи острими склами межі овиду. Але все був той наш

овид так само спокійний, бездушний і тільки раз у тиждень, у второк завляв ся на ньому самітний іздець. Був се поchtовий післанець, що привозив виждану всіми з тугою почту. Його поява була важною подією. Коли тільки віхав на обісте, всьо схоплювало ся на ноги. Аdjутант команданта отворив торбу; всі окружали його в нервовому вижданню і відбирали листи, часописи, пересилки від приятелів або свояків. Неодарованого жалували всі. Мені судила ся така доля цілих три тижні, бо вся почта для мене пішла до Кашгару. Ціла днина минає відтак на читанню. При столі веде ся розмова про найновіші події у всесвіті.

Дневний порядок був ось такий: Рано пили ми чай кожний у себе, о 12. в полудне тарабан скликував нас до спільного снідання в ідальні, потім ми пили знов чай, а о 6 год. вечер обідали. Муштра була рано, а після неї поучувано жовнірів і козаків про різні потрібні військовому чоловікови річі. Впрочім переводили тут час на дуже мирних заняттях. Мій приїзд викликав справжню манію фотографовання, а коли я у вечері викликував кліші, окружало мене все кільканацять цікавих, що з подивом приглядали ся, як вилонюють ся в фотографічної купелі картини.

Один із моїх приятелів у Маргеланї мовив мені, що Памірський Пост є раєм на землі, а коли я поспитав його, чому, сказав: „Бо нема в ньому жінок“. І хоч я не годжу ся цілком на сей його погляд, мушу признати, що таких свобідних відносин, які нажують тут, треба би шукати далеко. Де не обернеш ся, самі мужчини в поторганих мундурах і в неохареній обуві. До обіду не треба строїти ся. Ніхто навіть не думає про крават і маншети; козаки ведуть

кухню, козаки обслуговують при столі, в парні, козаки стелять ліжка, замітають покої і неруть біле. Ніде ані сліду жінчини.

Капітан Зайцев тішить ся симпатією і поважаннем своїх офіцерів, а жовнірів удержує в карности. Між залогою панує взірцевий порядок. Довга памірська зима, що окружала твердиню цілі місяці ледовими перстнями як замерзлий на північному океані корабель, не викликає в ній зледащіння, байдужности або неохоти. Навряд тепер, коли леди почали топити ся в горах і ріках, панувало тут веселе життя. Кожний день давав нагоду робити нові спостереження. Вертали вже з зимового побуту в Індиях дикі качки й гуси, відпочиваючи над берегами Мурі-габу. Козаки закладали проте в ріці сіти і вертали нерас із багатою добичею. Що неділі устроювано різні забави й танці. Музика була страшна, складала ся на неї гармонія, два бубни, тріангул, і кілька кітлів. Але грала з життям, а козаки гуляли при її звуках, що духу стало, народні танці. Після заходу сонця співав хор, що числив 70 членів. Тут на тлі неба, засіяного зорями, при шепоті Мурі-габу сей спів робив велике вражіння, тим більше, що жовнірі співали з жаром і безмежною тугою.

IV.

Батько ледових гір. — Кашгар.

З Памірського Посту виїхав я 7. цвітня 1894. р. Офіцери попрощали мене дуже сердечно, а добряга командант дав мені, як прибічну сторожу й перекладчика, Татарина, Куль Маметієва.

Зараз у дорозі занедужав Регім Баї і був неспосібний до дальшої служби; ми мусіли везти його аж до Кашгару на верблюді. Його обовязки обняв Іслам Баї і сповняв їх так сумлінно, що я навчився цінити його щідчас сеї подорожж.

По кількох днях ми перейшли границю між російським а китайським Паміром. В околиці кружили вже преріжні дивоглядні вісти про мій похід. Розказували, що я приїхав із 60 уоруженими козаками в тій цілі, аби вдерти ся до китайських осель. Але побачивши мене з горсткою туземельців, проґолонули Кіргізи швидко і прийняли мене у себе сердечно. Навіть Китайці відвідували мене.

Між иншими навідав ся до мене командант твердині Тар-баші Чао-Дарін, гарно одягнений, із численною дружиною. Я запросив його до шатра й угостив щедро між иншим сардинками, чоколядою, конфітурами, лікерами і т. п. солодощами. Чао-Дарінови смакував особливо лікер і він допитував ся раз у раз, скільки можна випити його, аби не впити ся. Своїм боком сей китайський достойник робив мені перепони що до дальшого мойого походу. Я мусів у кінці зобовязати ся, що після прогульки на гору Мус-таґ-ата верну до Белюн-кулю й туди поїду до Кашгару.

Для певности я полишив одного з моїх людей і половину пакунків, як заклад, у руках Китайців. Перед відїздом я наділив своїх гостей дарунками, яких зразу не хотіли прийняти, але потім узяли під умовою, що при повороті вони угостять мене. По відїзді я не бачив їх більше; полишили нам по собі скотільки памятку, що заборонили Кіргізам із цілої околиці, заосмотрювати нас у баранину і паливо.

Треба було приготувати ся до прогульки на Мус-таґ-ату. Товаришита мали мені в ній Куль Маметієв, Іслям Баі і з Кіртізієв Омар і Ходжа Варді. Чотири коні мали двигати провіянти й наукові приряди. Решта полишила ся на місці під опікою Ходжи, що мав рівнож дозирати Регіма Баі. Хоч як щиро дбали ми про сего останнього, він не міг прийти до себе після зимової подорожи по Памірі. Його лице схудло, очи побільшили ся й стали скляні. Він приніс у жертву Аллахови козла, щоби подужати; відтак заявив, що чуєть ся трожи ліпше. У вечері прибули китайські жовнірі, просячи, щоби ми дозволили їм зревідувати наші скрині. Я дізнав ся опісля, що вони побоювали ся, чи ми не пачкуємо у клунках російських жовнірів. Обставина, що в скрині не могло би змістити ся й пів жовніра, не розвіяла їх підозріння; заспокоїли ся аж тоді, коли переглянули самі кілька скринь. В ночі розставлено варту коло мойого шатра, але в такій віддалі, що ми не могли доглянути її.

Дня 14. цвѣтня вирушили ми до вершка Мус-таґ-ати серед сильної бурі й піскової заметільниці. Тут на китайськїм боці змінили ся дуже відносини. Нічлігів не було нам кому приладити. Ми мусіли дбати самі про всьо. Найшовши великий відлім інайсу, схоронили ся під його опіку. Вітер вив то стогнав, а в очи сипав піском, навіть снігом. Утихомирив ся лише коло 10 години і тоді викотив ся місяць, осьвічуючи спокійний краєвид.

Знов гірське озеро Бассік-куль, знов інайсові скелі, тепер уже з китайськими написями Тамтетаи. Ід полудневи отвираєть ся долина ріки Субаші і видно китайську твердиню тоїж назви. Тут стрітив я бека

Тотдасіна, начальника Кіргізів у Субаші, який мав з часом стати найліпшим з моїх приятелів в Азії. Коли ми розложили шатра, почали відвідувати нас усі Кіргізи з околиці і жовнірі з твердині. Багато з них просило о лікарську пораду, жалуючи ся на різні терпіння. Я дав кожному по порошок хініни, знаючи з досьвіду, що лік імпує азийцям тим більше, чим більше він гіркий, і що імагінація відограє найбільшу роль. Другої днини ми запросили найвизначніших Кіргізів і кількох жовнірів на чай. Коли Тотдасін-бек випив трохи лікерів і почув годинник, що грав, він не тямив ся з радости, впевняючи, що почуває себе двацять літ молодшим і що давно вже не бавив ся так добре. Не забуваючи ані хвилини про подорож, яка жде мене на Мус-таї-ату, говорив я про неї вже в долині Аляї із Кіргізами. Всі одногласно заявили мені, що вихід на гору є неможливий; пропасти й стрімкі скали замикали всюди дорогу; склони гір мав покривати лід, крім того панували там безупинно бурі й сипали піском у очи.

Мус-таї-ата є сьвята гора; Кіргізи падали все на коліна, коли наближали ся до неї. Вірять вони також, що ся гора є могилою, у якій спочивають моці Мойсея і Алія, зятя Могамета. Коли сей останній почув, що смерть зближаєть ся, сказав до своїх найблизших, що після смерти прибуде з неба білий верблюд, щоби забрати його. Коли умер, мав появити ся білий верблюд, узяв пророка на хребет і заніс на Мус-таї-ату. Кіргізи вірять також сьвято, що й душа Мойсея перебуває рівнож на сій горі; називають її навіть нераз Гасретт-і-Муса т. є. сьвятим Мойсеєм. В Субаші розповідали мені Кіргізи, що перед кількома віками помандрував оден старий ішан (сьвятий)

на вершок гори й найшов там озеро й ріку, над якої берегом пас ся білий верблюд. У саді, повнім слив, проходили ся старики в білих одягах. Сьвятий зів-овоч з одної сливи, а тоді приступив до него один із стариків і заявив йому, що се уратувало його; инакше мусів би полишити ся на горі на віки. Потім посадив його якийсь їздець побіч себе на білого коня і перевіз по стрімких узгірях гори назад на землю.

Із сею околицею вяже ся також легенда в часів славного хана Ходжи. Китайці вислали до него двох послів, укладати ся о мир; але він не хотів про мир і чути. Одного посла забив, другому обтяв ніс і уха і відослав його так опоганеного китайському цісареві. Цісар не тямив ся із гніву; казав три великі горшки наповнити точно відміреною кількістю голок, бо присяг, що стільки вишле жовнірів проти хана Ходжи, скільки буде голок в горшках.

Цілий місяць воював хан Ходжа і 70.000 його жовнірів із безчисленими китайськими військами. Остаточно чобитий цофнув ся з половиною війська до Кашгару, а з відси до Белюн-куль, де знов прийшло до боротьби. В хвилі найбільшої небезпеки з'явило ся 40 велитів-лицарів із верха Мус-таг-ати, які й помogli Ходжи до побіди. У його війську був один герой Іжун кар Кашка, якому володар наказав, аби ніколи не оглядав ся позад себе, а певно все побідить. У 3 битвах слухав сеї ради, але коли в четвертій зробив инакше, поляг від стріли. Тимчасом, як оповідали мені Кіргізи, зібрали Китайці знов велике військо і напали на хана Ходжу коло озера Кара-куль. Лицарі-велити вернули вже на Мус-таг-ату. Хан утік тепер. Китайці гонили його й розбили цілком його військо так, що остав тільки із своїм трубачем. Воло-

дар казав затрубити в рiг і останки вiйська згромадились зараз коло него. Але за слабi, щоби опирати ся Китайцям, полягли з виiмком 40 вiрних, що товаришили володареви аж до „зеленого озера“. Хан схопив ся на високу гору і казав своїм кинути ся до озера. Але коли вони се зробили, стало ся чудо. Герої не потонули, Китайцi стрiляли до них завзято. Ходжа найшов і на се раду. Узав до руки курави, помолвив ся, посипав нею озеро, і вiрнi його други потонули. Він сам утiк тепер до Бадакшану, де шах казав вiдрубати йому голову і відослав її Китайцям. Тiло вiдвезли приятелi до Кашгару і похоронили в Гасретт-Апак.

Кiрiзi оповiдали менi ще, що на вершкy Мус-таг-ати є старинне мiсто Джанаїдар, побудоване тодi, як ще всi люди на землi були щасливи, а що вiд тодi не було зносин мiж ним а рештою свiта, живуть його мешканцi до сьогодня у безмежному щастю.

Є там городи, що родять цiлий рiк найлiпшi овочi, є цвiти, що не вянуть, мужчини й жiнки вiчно молодi й гарнi; всi приємности життя були тут буденним хлiбом, а смерть, студiнь і темрява не мали приступу до городу. Одним словом, окружає Мус-таг-ату як Демавенд і иншi велитнi гори тiмний нiмб і чарiвна сiть фантастичних переказiв і легенд.

Сей верх стоїть немов би на сторожi пустинь середної Азiї; є се найвисша гора Памиру, що сягає до 7.800 метрiв. Мус-таг-ата є се гiдне продовження велитних Гiмалаяiв, Кiен-лiну, Каракорум і Гiндуку, що сходять ся на кришi свiта. Назва „батько ледових гiр“ є характеристична для сеї гори, бо вона панує, як батько, своєю сивою головою над дiтьми,

рівнож великими, сповитими у вічно білі сніги й ледовий панцир.

Кіргізи із Субаші задивлювали ся на мій плян менше песимістично, як їх братя з нутра Паміру. Всі були раді напружити свої сили, аби прийти мені з підмогою, але й вони не вірили, щоби задуманий мною похід удав ся. Та проте ми приготувляли ся до маршу на Мус-таґ-ату, рішили ся побороти велита за всяку ціну. Я хотів вдерти ся конче на вершок, розслідити теологічну будову і розміщення ледівців. Мої бажання не мали здійснити ся; я мусів вертати до тепліїших околиць, ослаблений, із завязаними очима. Рано 17. цвітня станула перед мосю куртою каравана зложена з 6 тепло загорнених Кіргізів, 9 чорних яків (рід буйвулів) і 2 овець. Яки осідлано, ми сіли на них, попрощали Тоґдасіна-бека і вирушили поволі в полуднево-східнім напрямі до гори.

Яками кермуєть ся при допоміг шнур, перетягненого через ніс, та проте вони йдуть, як їм подобаєть ся, порскаючи голосно. Щасливо ми перейшли перший ледовець. Вихід був дуже стрімкий, вастелений куснями граніту різної величини.

Взагалі ціла гора складаєть ся з інайсу і лупака. Над вечером ми були вже на висоті 4.430 метрів, а увійшли вже 700 м. від Субаші, яке є положене на висоті 3.786 м. Розклали великий огонь, а над Мус-таґ-атою зійшов місяць із цілою дружиною зір.

Друга днина була вже менше щаслива. Хоч дошкульовала студінь і вітер, ми рішили ся пробувати щастя. А що Кіргізи воліли йти пішки, ми забрали тільки 3 яки. Поволі вдирали ся ми на що раз більше стрімке збіче. Яки йшли над подив певно, але ставали часто. Відпочинок був при ледівці Ям-булак на висоті

4.850 m.; ми мали вже всі європейські гори понище своїх ніг. На висоті 5.336 m. заскочила нас така сильна сніговиця, що ми мусіли ждати кілька годин, заки відважили ся вертати. Але наш поворот був сполучений із найбільшими обережностями, бо сніг засипав усі щілини й камяні зломи.

Дня 19. цвѣтня шалїла знов снігова буря. Тепер уже можна було передвидіти, що погода поверне не скоро, тож я вислав Куль Маметїєва по поживу на кілька днів. Сам пішов я з Ісламом Баї і 2 Кіргїзами на прогульку. Мандрівка мала корисний вислід; я поробив скілька точних топографічних знімок і помірів. У вечері умовили ся ми, що другої днини спробуємо вийти від полудневої сторони.

Нараз, як демон, завило ся у мене застарїле запаленне очий, сполучене із сильним болем.

Надармо звернув ся я до своєї подорожної аптеки, другої днини скріпили ся болї так сильно, що я мусїв вернути до Субаші. Цїла експедиция, уложена в трудом, стала безуспїшна, я мусїв залишити смїливі пляни. А що очи болїли мене раз у раз, хоч я мав і тепло й супокій, я уважав за найвідповіднїше вернути на кілька днів до Белюн-Куль, де остала половина клунків, 2 людей і 6 коний.

Виїзд каравани викликав усіх мешканців аулу. Стояли мовчки, похнюплені як би на похоронї і менї самому здавало ся, що се похороннїй обряд. Похід, що зачав ся 25. цвѣтня, не належав цілком до веселих. Ліве око заслонювала темна перепаска, праве здорове, але без міри вразливе на сьвітло, було вкрите чорними окулярами.

Але цїлу дорогу до Белюн-Кулю відбули ми в одному днї, їдучи без перерви 10 годин.

Приїхавши там, я вислав післанця до Джао Даріна і просив, аби прислав мені порядну юрту. Але відповідь звучала, що сей достойник упив ся і не може трудитись в таких стані. Ми мусіли вдоволити ся нужденною юртою, повною дїр, крізь які падав сніг. Але проте я рішив ся остати тут в Белюн-куль довший час, бо в оком було що раз гірше.

Тимчасом 26. в полудне наспів приказ Джао Даріна, аби ми винесли ся з Белюн-куль до 24 годни, бо инакше він прожене нас жовнірами. Не було ради. Я мусів слухати, не хотячи виставити ся на неприємности із сторони ібуроватого мандарина. Відславши Куль Маметієва до Памірського Посту, я виправив ся в дальшу дорогу в напрямі долини Іес. 30. Цьвітня ми йшли поміж останніми горами. Ростинність ставала що раз буйнійша. Коні наші, що перебули голодову курацію на памірській високорівні, кидали ся хачиво на пашу. Ми не могли вже кермувати ними.

Нарешті 1. мая ми дістались до Каштару, де нас прийняв сердечно мій давний приятель, російський генеральний конзуль Петровський і його секретар Лютш.

*

*

*

У Каштарі я відпочивав 50 днів, викінчуючи за той час різні географічні праці. В конзулеви Петровському я найшов не тільки гостинного господаря, але й ученого, що за протяг літ поробив різні наукові відкриття важні так під археологічним, як і історичним зглядом.

Я позволю собі згадати про кілька осіб: Европейців і Китайців, із якими я стрічав ся у Каштарі. Персонал конзуляту складав ся: із Петровського і його

жінки, секретаря, 2 офіцерів, цювого урядника, і 50 козаків. Адам Ігнатів, що прибув перед 10 роками до Каштару в характері місіонера, їв що день в домі конзуля.

Ніхто, з виїмкою його самого, не вірив, що він є місіонар, бо за 10 років не тільки що не навернув нікого на лоно католицької церкви, але не й старав ся про се. Сам він хвалив ся, що навернув на смертній постелі одну сартийську жінчину, але злобні язики впевняли, що в хвилі навернення старенька не жила вже давно.

Нераз відвідував я його вечером; ми сиділи довго в ночі при коминку, а місіонар оповідав мені інтересні подробиці із свого бурливого життя. Він походив із литовської шляхотської родини, а називав ся властиво Довгайло. Нещасні пригоди загнали його аж до Каштару, де він жив в нужді й забуттю, без приятелів, без симпатії, не маючи ані одної душі, що пролила би хоч сльозу на його гробі. Я подивляю його, що притім міг бути все усьміхнений і ввічливий.

Перебував тут давний мій приятель патер Гендрікс. Був се дивний чоловік. Голянець із роду, жив уже 25 років в Азії, а говорив 12 мовами. Мешкав в убогій хатчині без вікон, переводив свої дні в найбільшій убожестві, забутий, як здасть ся, давно вже всіми приятелями в Європі, бо листи одержував дуже рідко. Рязмова із ним належала до справжніх приємностей. Він був веселий, дотепний, співав французькі пісні. Самота була девізом його життя. Сам служив що день Службу божу, не маючи ані одного слухача, сам сідав на терасі перед дверми своєї кімнатки й читав попри уличний гамір, сам варив для себе невибагливу страву, сам ходив вечерами на прохід. Тішив ся, коли я зди-

бав його, ми філософували враз, бо і я відчував самоту.

Третій місіонар, Іван, був передше магометанином.

В Ерзерумі студіював Коран і проголошував із мінарету звісну формулу: „La illacha il Allah, Muhammed rasul Ullah.“ (Один є Бог Аллаг, а Магомет його пророк). Потім став християнином, був у місійній школі в Швеції і із тих часів полишила ся в нього привычка, вигравати вечерами на скрипці церковні мелодії.

Такі то були в Кашгарі представителі народів, яких символом віри є хрест. Мушу згадати ще кількома словами про визначних Китайців, з якими я познакомив ся.

Керманичем кожної з 19 китайських провінцій є губернатор, по яким є найвищими достойниками: віцегубернатор, шеф палати фінансів, начальний судия і прокуратор. Прокуратор має під своєю властью тільки незначну часть провінції і прислугує йому титул Дао Таї, але має право в деяких випадках розказувати навіть губернаторови.

В Кашгарі був Дао Таїм урядник чисто цивільний іменем Хані. Його зверхня постать не була така дуже принадна, але зате одяг підчас торжества імпуонував! Його сукня з синього і чорного шовку була гафтована золотими смоками й львами. На шовковій шапці мав гудзик, який означував, що він є „дарін“ другої класи, на шиї носив довгий ланцюх із твердих кісток.

Я уважав першим своїм обовязком відвідати сего достойника. Він прийняв мене чемно у великому домі. Авдиснция відбула ся в гарній салі, в якій ми засіли при малім чотириграннім столичку, пити чай і курити із срібних люльочок. Жовнірі й урядники стояли

підчас цілої розмови випростовані як сьвічки здовж стін і мовчали завзято. Аби не виглядати гірше від Ханга, я убрав ся в чорний гостинний одяг, а приїхав на білому коні в товаристві козаків.

Дві години говорили ми один одному чємности, а коли Дао Таї, поспитавши мене, як мені смакує чай, одержав від мене відповідь одним самотнім китайським словом „хао“ (добрий), крикнув, сплеснувши в долоні:

— Небеса! Який наш гість учений!

Коли опісля сказав мені, що води Таріму, які впадають до озера Льон-нор, знов випливають із него і творять ріку Гоані-го, я відплатив йому, кажучи:

— Ох, які ваша ексцеленція прочитані! Всього знають.

Та проте я не пощадив йому скільки слів гіркої правди, висказуючи подив, що так їбуровато повели ся зо мною в Белюн-куль, хоч я мав паспорт і листи. Захмарило ся лице достойника, але він радив мені, не жалувати ся висше, заручаючи, що сам покарає дотичного урядника.

Другої днини прибув Дао Таї до мене в гостину із справді орієнтальним збитком. Похід попереджував герольд, який бив що п'ять кроків у великий тоні, за ним ішли слуги з різками й батогами, щоби промощувати дорогу своїому панови. Він сам їхав у малім візку на двох колесах із 3 вікнами, який тягнув мул. Візок окружали люди, що несли велитні парасолі й жовті прапори, з чорними китайськими написями. Похід замикали жовнірі на гарних конях, у фантастичних одягах.

Коли вже тут бесіда про Китайців, то я мушу згадати доконче про китайський обід, якого не забуду ніколи. Бо мене стрінула така честь, що Дао Таї

запросив мене разом із цілим консулятом на галевий обід. Оповідують про бога Сатурна, що він зів власного сина, про диких, що їдять людей, про жерунів, що проковтують розбиті пляшки, ножики й старі чоботи, але се все не значить ще нічого в порівняннї із китайським обідом із сорока шести страв, на які складасть ся цілий ростиинний і зьвіринний сьвіт. Треба відчувати великий голод, або бути Китайцем, аби, коли помину вже все инше, хвалити собі вужену шинку із цукром!

Коли Китаєць хоче запросити кого на обід, посилає йому два дні наперед маленьке запрошення у великій коверті, яке задержуєть ся, коли приймаєть ся запросини, а відсилаєть ся, як гість не має коли прийти. Розумієть ся, коли просять тебе на 12., не можна прийти ранше як о 2-гій, бо не застанеш нікого дома. В день пиру, коли вже все готове, приходить другий слуга із візиткою, а то значить: тепер можеш цілком спокійно зачати одягати ся.

Похід наш був славний. На переді їхав аксакаль, то є настоятель усіх російських купців, що мешкають у Кашгарі, одягнений у червений халат із оксаміту, а в рядом золотих медалів на грудях.

Після довгої, а менше приємної їзди соняшної жару їзди, крізь улички міста, приїхали ми нарешті до Дао Таїя, що повитав нас на порозі своєї хати. А що був між нами Адам Ігнатієв, розмова звернула ся вже по перших стравах на місіонарів у Китаю. Дао Таї висказав честь і поважанне для їх аскетичного способу життя, але докинув із натиском, що вони мимохіть сіють лише незгоду.

В однім селі на вернула ся часть населення на Христову віру, тож його мешканці поділили ся на два

ворожі табори. В одній родині є син християнин і виступає проти власних родичів, або знов жінка є християнка, ходить до домів місії, наслідком чого є непорозуміння між нею й мужем і т. д. Але коли я згадав у додатку про замордованні кількох місіонарів, Дао Таї удав, що не чує мене.

Господар завів своїх гостей до альтани в городі, де мав бути обід. Належить до етикетки, що господар прикладає до чола чарку свого гостя, а потім подає йому її; так само робить із деревляними лісочками до їди. Крім того порушує і стріпує рукою крісло, аби показати гостеві, що вдержить його і є чисте.

По сих церемоніях засідають до великото стола, полякерованого на червоно. З черги являється ціла юрба слуг, що несуть страви на порцелянових мисках. Сі миски ставляє прислуга ділими тузинами на столі й змінює їх безупинно. Гості дістають мисочки із приправами і сосами. Чемний господар подає сам делікатніші страви, як шкіру і хрястки морських риб, солені гриби, ягнячий товщ, саламандри, шинки, приправлені на різний лад і інші ще присмаки з підозрілим виглядом і запахом. Кульмінаційною точкою обіду була згадана вже вуджена шинка з цукром, яку треба було покропити чаєм із міцною китайською горівкою. Все те спровадив Дао Таї з великим накладом із Китаю, видно хотів угостити нас гідно. На жаль ми не пізнали ся на добрих прикметах китайської кухні. До неї, що правда, можна би привикнути, але аж по якомусь часі.

І справді дуже смакувала мені опісля нераз зупа із ластівочих гнізд, рідка в сих краях ізза високої ціни. Настрій був підчас обіду веселий і нараз ми так забули про суворі приписи китайської етикетки,

що Дао Таї напевно поблід би в обурення, як би дозволила йому на се жовта краска його шкіри. Підчас обіду пригравала сартигійська капеля, зложена в бубнів, флетів і співаків, а при її одностайній музиці гуляли два хлопці. Після останньої страви наказує етикета сейчас відійти, і ми зробили се тим радше, що затужили вже за добрим цигаром.

Коли ми вертали, була вже тишина на ринках і улицах. Сонце западало на склоні овиду, сумерк трівав скілька хвилин, потім настала ніч. Схід спав і марив. Побут у Каштарі належить до найприємніших споминів мого життя. В городі конзуляту я займав миленьку кімнатку і проходжував ся після сніданку в тіни морв. Моє око звертало ся ід сходови, до безлюдних пустинь, куди я мав піти небавом. Товариства дотримували мені ластівки, що поклали гніздочка під дахом і газдували, як у себе, влітаючи що хвилі до кімнати крізь відчинені двері і вікна.

В протягу 7 тижнів, пережитих у Каштарі, звертав я нераз розмову із генеральним конзулем на задуману подорож, обговорював ріжні її подробиці, аби вона принесла мені як найбільше овочів. Ми прийшли до висновку, що я мушу цілком инакше зачати подорож, ніж задумав. Замість відбуту її від разу цілу, мусів відбувати її частинно, приймаючи за вихідну точку Каштар. Таким способом я міг за кожним разом забезпечити собі виследи подорожи, викликати фотографічні кліші, відослати збірки до вітчизни і приготувити ся до нових трудів.

Цілю першої прогульки мало бути озеро Льоп-нор.

Але з початком червня змінила ся температура. Азійське літо зближало ся швидкою ходю, небо жарило огнем, температура виносила 38° С. в тіни,

а вечером повітре було переповнене курявою. Ми рішили проте, що літо переживу на височинах східної часті Паміру, й аж у зимі або на весну звиджу пустиню Льоп.

У вечері 21. червня вирушили ми з Кашгару. Каравана складала ся з 6 коний, з людей товаришили мені місіонар Іван, Іслам Баі, китайський перекладчик і Екбер Ходжа Караван-баша (провідник), що винаймив нам коні. Дао Таі висадив ся на чемність; крім двох листів післав повідомленне до командантів твердинь у Сарік-коль і Татарма, що мають поводити ся зо мною, як із мандарином „другого гудзяка“. Перейшовши по мості понад чарівні хвилі Кізіль-су, вийшли ми на безмірну рівнину...

V.

У Кіргізів.

Спека була така велика, що ми мусіли в день відпочивати, а машерувати в ночі. По дорозі почали появляти ся піскові надми, що доходили до 5 метрів висоти.

В місцевости Янті-гіссар перебували ми два дні засипані формально чемностями китайського амбана, що доставив нам подостатком поживи і запевнив нас про свою безмежну приязнь. В подарунку післав я йому проте ніж і револьвер, а він знов прислав мені цілий китайський обід, зложений із вишуканих страв. Я казав відслати йому все, аби не зобов'язувати ся ні до чого. В самій річи хотів амбан, аби я не йшов дорогою, що веде крізь його округ і не поробив то-

пографічних знімків. Радив мені проте йти на Яркент, нібито побоюючи ся, аби моя каравана не потерпіла шкоди при переході через гірські потоки, у яких мали води піднести ся.

Тимчасом ми дізнали ся з иншого жерела, що сї потоки переходили навіть осли, а в Яркенті була зараза. Для певности я вислав Еміна-бека, щоби розслідив стан води у потоках, а сам, не дожидавши ся його виправив ся в дальший похід. По дорозі стрінув ся я із своїм післанцем і дізнав ся, що вправді води в потоках прибули, але ніде вони не замикають переходу.

Ніч на 26. червня почували ми в Ітіс-яр. Гори збігають ся тут що раз більше і творять дуже вузький перехід, запертий малою твердиною, в якій є залога з 24 людей. За сею точкою мешкають уже кіргіські номади і тут є їх літні пасовища. Абду Магомет, аксакаль (начальник) аулу Кені-коль, прийняв нас у своїй юрті дуже гостинно. Аул числив 21 мешканців, що переживали тут рік-у-рік три літні місяці. Щодень зганяли вівці і кози на подій до аулу, а в ночі стерегли їх перед нападом вовків лхкі кудлаті пси. Висота понад поверхню моря виносила тут 3.369 метрів.

В полудне загостила до нашого аулу ціла громада мужчин і жінок, одягнених сьвяточно, що йшли на похорони до сусідного аулу. У великій юрті засіло 12 мужчин, 8 жінок і 7 дітей, а не було нам ні раз тісно.

Підчас дальших днів маршу краєвид мало зміняв ся, тільки гори ставали що раз дикуші. Густі мраки спинювали нас у поході, тож нарешті радо повитали ми відпочинок в ауді Тас-рабат. У ночі пробудив нас

зливний дощ, що вдаряв о дах юрти і наділив нас тушом із студеної води.

А що другої днини мрака закрила все, ми на-
раджували ся, що робити. Кіргізи намовлювали нас
до маршу, але властитель каравани відраджував, ка-
жучи, що ледви тільки в ночі зійдемо до найблизшого-
річного броду. Проте ми рішили ся ждати, а я, аби не-
тратити часу, мірив скількість води в ріці. Тяжкий
був похід 3. липня. Зразу досить широка і багата.
в пасовиска долина не насувала ніяких трудностей,
але за долиною Ям-булак ставав перехід що раз вуз-
ший, а дорога неприступна. Дальшу долину Шенті-
тар замикають інайсові скали.

З одної з них бе 3 теплі жерела, у яких багато-
сїрки. Немила вона наповнює повітря, каміне має до-
вкруги буру і жовту краску, але ростинність розвива-
єть ся тут буйно. Температура води доходить у же-
релах до 52° С. За жередами звужуєть ся перехід до
кількох метрів і ми видимо перед собою довгий, вуз-
кий коридор із студеним повітрям. Окружає нас дика,
чудова природа. Гомін розбиваєть ся серед скель-
і треба аж кричати, аби чули одні одних.

Неба видно тільки рубець, стіни здаєть ся збіга-
ють ся над нами, на численних закрутах отвираєть
ся що раз нова перспектива. Для коний є ся дорога
справжньою мукою, спотикають ся що хвилини, а їзді-
вижидають із биттям серця небажаної купелі у жерель-
ній воді. Але всьому є кінець. Поводі наближаємо ся
до долини о цілком відміннім типі, а місце відпочинку
Булак-баші, де дожидала нас вигідна юрта, було вже
недалеко.

Тут мали ми нагоду бачити в ріці Тар-баші ці-
каве явище. Вода була чиста, о низькім стані; нараз

дав ся чути у віддалі гук і з шумом вголочили ся у русло ріки масн від із гір. Щастє, що ми минули перехід, бо инакше булаб нас забрала вода з собою.

В Булак-баші було 6 юрт о 30 мешканцях. Мусять вони мешкати тут цілий рік, гостити проїзжих Китайців і пересилати далі почту. Двох Кіртівів аулу уважали загально „баями“, то зн. багатирями, бо кожний із них мав 1000 овець, 200 кіз, 100 яків, 30 коний і 30 верблюдів.

Зима в сих околицях є така люта, що ріки замерзають. Цілих пять місяців паде сніг, а властива дощева пора припадає на половину мая.

Дня 5. липня вирушили ми далі. День 6. липня був призначений на відпочинок. Спека в полудне доходила до 32°, а на піску до 53° С. Опаци атмосферичні є в сій долині инші, як деінде. Дощі падуть на весну ледви по кілька годин, скількість снігу є рівнож невелика. Наслідком сильного виставлення на сонце і дуже доброго наводнення має степ найбуїнійші пасовиска. Всюди бачить ся густу, шмараїдову траву; яки і стада овець оживлюють краєвид. Тут і там розсїли ся аули. Юрт є в долині. Тагарма 80; на кожду із них припадає 4 мешканців, у части Кіртівів, у части Таджикив. Кіртіві є убогі, разом мають ледви 2000 овець і 200 яків. У порівнанню із ними є Таджики багатирями. Мають вони трівкі оселі, будують хаті із глини, займають ся рільництвом, головно управою пшениці і ячменю й годівлею худоби, а мають нераз до 1000 овець.

Кіртіві оповідали мені, що перед 20 роками за часів бека Якова було їм багато ліпше. Мали тоді більше свободи, бо вільно їм було мандрувати із стадами на пасовиска Паміру, а сьогодні Китайці зака-

зують їм як найострійше переходити російську границю. Фавна є доволі богата. Живуть тут дикі кози, заяці, вовки, лиси, куропатви, водяні й болотяні птиці.

У дальшій подорожі переходили ми здовж підніжя Мус-таг-ати, маючи по правій стороні гори Каракорум.

Погода була дуже гарна. Снігові поля гірських верхів ясніли на невакаламученій синяві неба, тільки на полудни градо ся на небі кілька хмарок подібних до лебедів. Ціла природа була якби в сьвяточному одязі.

Коло 1. години в полудне вийшли ми на перехід високий 4.320 метрів, звідки розпростирав ся вид на велитні ледівці, навіть на далеку долину Мурт-габу. У підніжя його північного склону натрапили ми на аул з 9-ти юртами, небавом потім на другий, що складав ся із 5 юрт, оба над рікою в окруженню стад овець.

В першій аулі вийшов бек Тогдасін на стрічу нам і ввів нас чемно до своєї юрти. Миттю найшли ся й китайські брудні жовнірі з поблизької твердині, потім зявив ся секретар команданта і зажадав пашпорту.

Успокоєний його змістом прийняв запросини на чай і поводив ся досить можливо. Тогдасін упевняв мене, що залога твердині числить 66 людей, я сумнівав ся і сказав, що було їх найбільше 12, бодай стільки я їх бачив. Колиб їх було більше, були би напевно прийшли всі до юрти, щоби заспокоїти свою цікавість. Китайці мають дивний спосіб числити свої війська. Не числять вони жовнірів на голову, але зачислюють разом їх коні, оруже, чоботи і т. п., так, що сума є кілька разів більша від справедливого числа. Бо вони думають, що оруже є не менше важне,

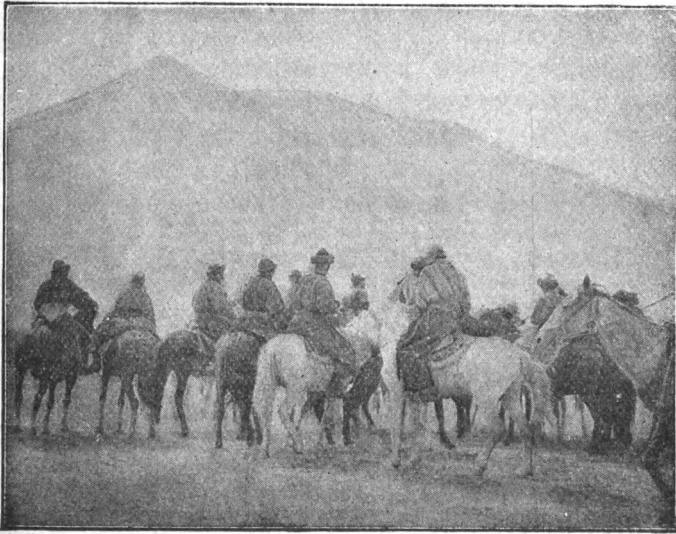
як стрілець, а стрілець знов не може ходити пішки
ані босо!

Ім здасть ся, що легковірні Кіргізи і пограничні
Росіяни повірять, що їх залоги є справді такі сильні.
Але горє Кіргізови, що відважить ся числити китай-
ських жовнірів штука на штуку, як свої вівці. Одного
Кіргіза поспитав раз командант з Таш-Кургану, скіль-
ки є жовнірів у Су-баші. Він відповів: трицять.
А коли з Су-баші наспіла від того команданга відпо-
відь із обчисленням залоги на китайський лад, бідний
Кіргіз відобрав добру пайку різок.

Збруя жовнірів складасть ся з пів тузина ан-
дійських і російських карабінів, зрештою з луків
і списів. З європейським оружжєм не уміють просто
поводити ся, тож воно в незвичайно лихій виді. Я
сам бачив, як кількох жовнірів, пересекаючи ріку
підпирало ся стрільбами, причім горішню часть люфи
вбивали в землю.

З коний ледви 10 мало сяку-таку вартість, решта
була ні до чого. Муштри, стріляння до щита і інших
військових вправ не знають цілком, а Тоґдасін опо-
відав мені, що командант і залога курять лише цілу
днину опієм, грають о гроші, пирують і сплять.
Провіант одержують китайські залоги в Намірі з Каш-
тару, Яркенту і Янті-гіссару. Кіргізи не платять що
правда податку, але за те мусить кожний аул доста-
вити пів тузина овець місячно, за які Китайці платять
половину, або й третину справжньої вартости.

Кіргізи ставали для мене чим раз симпатичнійші.
Я жив чотири місяці поміж ними, а хоч цілий той час
я був одинокий Європейець, ніколи не відчував само-
ти, бо вони окружали мене все однакою приязню
і гостинністю. Радо брали участь у мойому кочовому

Аби показати мені аул у цілому блиску, устроїв байгу, лицарську забаву, яка перевищена своєю фантастичністю о ціле небо всі пописи і військові паради, які я бачив до сеї пори. (Стр. 47.)

життю, ішли зі мною на всі прогульки. По якімсь часі я став навіть у долині Сарік-коль популярний.

З далека і близька навідували ся до нас Кіртізи і приносили із собою в дарунку вівці, качки, куропатви, молоко, сметану. Коли я наближав ся до аулу, виїздили мені на стрічу їздці, товаришили мені до шатра бека, садили на почесному місці при ватрі й гостили. Найбільшу потіху робили мені діти, бо справді цікаво було дивити ся, як бігали цілком голі із сорокатою шапкою на голові, або з великими на ногах чобітьми свого батька. На вид моїх очиць і незвичайного одягу, утікали, ховаючи ся за спідницю матері, або в який кут юрти, але кусник цукру вистарчав, аби вискати їх довіре. Кіртізи побачили небавом, що і я уважаю їх за своїх і чую ся добре між ними.

Я мешкав усе в їх юртах, ів те, що вони, їздив на їх яках, переселявав ся з місця на місце, одним словом, я став Кіртізом чистої крови. Вони лестили мені нераз, мовлячи: Тепер ви є справжній Кіртізі.

Як можна було надіяти ся після чемної гостини Тоїдасіна із перед 3 місяців, приняв він мене і вдруге як свого давного знайомого, силуючи ся на чемність і переконуючи про конечність довшого відпочинку в його шатрі.

Його запросини я приняв з великою охотою, тим більше, що хотів винаймити тепер Кіртізів з якими на ціле літо. Щасливий господар зробив мені 11. липня велику несподіванку. Аби показати мені аул у цілім блеску, устроїв байгу, лицарську забаву, яка перевисшала своєю фантастичністю о ціле небо всі пописи і військові паради, які я бачив до сєї пори.

Рано полетів кіньми цвѣт мужеського населеня з цілої околиці у малих відділах на полудне, де мали відбутися дикі лови. Я товаришив їм, проводжений 42 Кіргізами, загорненими у найкрасші халати пестрих красок і з малими, круглими багато гафтованими, шапками на головах. Головно два Кіргізи вирізнявалися: Тоґдасін у канарковім халаті з Кашгару, гафтованім золотом, який одержав від мене день передше і Тоґда-Магомет, начальник Кіргізів, що мешкали на схід від Мус-таґ-ати. Сей останній був типом високого стрункого Кіргіза. Його очі були скісні, вузкі, кости на лицях виставали сильно, чорна його борода була рідонька. Він сидів на великому кони чужої раси. Немала, крива шабля в чорній піхві додавала його постати виду азійського Дон Кіхота. Щораз більші відділи їздців вказували, що ми є вже на місці. Тут дожидався нас з 20 їздцями столітній бек Хоат, що мав при боку п'ять синів, рівнож стариків; він сидів на сідлі цілком певно, хоч вік похилив троха його плечі. Він мав на собі фіолетовий халат, підбитий кожухом, бурі черевики і турбан; сивенька борода окружала його лице, а глибоко осаджені сиві очі гляділи з дивною меланхолією.

Всі відносилися до него з найбільшою почестю, навіть беки зіскочили з коней, аби повитати його; він сидів неповоротно як півбог і приймав із спокоем належні собі почести. Старик був колись чоні-беком, або зверхником кіргіських беків, а се достоїнство припало в участі вже семи його предкам.

Прокинувшися із задуми, він був цілком розмовний і оповідав дуже приємно про свої пригоди і родинні відносини. Він мав 7 синів і 5 доньок, 43 внуки, а 16 правнуків. Ціла родина мешкала спільно

в одному аулі. Найстарший його син, Ошур, чоловік дуже веселий, оповідав мені, що Хоат мав 4 жінки, з яких дві у віці по 90 років, жили ще, крім того мав щось 100 сартиєських жінок, що їх купував від часу до часу в Каштарі, потім відправляв. Хоатови так подобалися мої очиці, що він напивався їх конче. Але що я мав сам одну штуку, відповів йому, що коли пережив 100 років без них, може й на далі обходити ся без них. За те я обдарував його шапками і іншими дрібничками. Пізною осению вибрався сей старик із своїми синами в подорож крізь перехід так високий як гора Монблянк, бо мав у Янті-гіссарі посілости і там хотів припочити в зимі.

Тепер приволікли перед фронт кізла. Один Кіргіз відрубав йому від маху голову й випустив із него кров. Коло решти тіла мала зосередити ся подекуди ціла забава, яка полягала на погоні і вириванню собі кізла. Один з людей поїхав із кізлом на кони. Ждемо скільки хвилин; у віддалі показується відділ їздців, що зближається з шаленою шкоростю. Підкови 80 конний дудоняють по твердій землі, гамір роздирає уха й лучить ся з дикими окликами і дзенькотом стремен. Закутані в тумани куряви гонять попри нас. Перший кидає кізла під передні ноги мого коня. Тепер утікають на рівнину як Гуни або банди розбишак по то лише, аби за хвилию вернути. Кого пошанують підкиненням кізла, мусить подякувати їм так, що устроїть їм пир, або, як я се зробив, жертвує їм певну кількість срібної монети.

Хоч з бідою, удало ся нам відіхати троха на бік як раз у хвили, коли юрба кидала ся у друге на тепле ще тіло кізла.

Зачинаєть ся тепер о него боротьба, як би йшло о мішок золота; їздці і коні заміняють ся в збитий клубок, обвіяний курявою. Деякі коні пануть, інші стають дуба. Не виймаючи ніг із стремен, перехилиють ся їздці до землі, щоби ухопити нагороду. Неодин паде з коня, але всі напружують сили, аби здобути нагороду.

Штучки є дозволені.

Аби бути ближше кізла, можна сїпнути за поводи коня сусїда, або ударити бичівном, аби станув дуба і повернув ся назад; остаточно можна навіть пробувати висадити соперника із сїдла. Кількох борців, що їхали на буйволах, з острими, кінчастими рогами, побільшували нелад. Буйволи, втиснувши ся в юрбу, скоботали коні своїми рогами. Сї останні фікали ногами, а буйволи кололи тоді енергічнійше рогами так, що забава виглядала з далека на боротьбу биків. Нарешті один Кіртів ухопив кізла, втиснув його між праву ногу а сїдло і почав утікати із скоростю вихру у великих півкрузах по рівнині перед погонєю. Їздці щевли у віддалі, але вернули по кількох хвилинах. Не зважаючи на ніякі перепони, гонять просто на нас. Єще хвилина, а потолочать нас, нема навіть де втікати. Нарав у віддалі ледви кількох кроків скручують у повнім іальопі на право, причім підкидають нам знов скудовчену масу в тіла козла. Борня починаєть ся на ново.

Тоїдасїна так розпалила ся метушня, що він кидав ся у юрбу і раз справді виборов собі кізла; але коли відтак перекинув ся з конем і закрасив чоло і ніс на червоно, посмирнів, як овечка і станув спокійно при нас. Підчас забави багато поздіймало халати, деякі повідкривали правий бік горішньої половини

тіла. Мало хто вийшов із боротьби цілий; недалекий потічок доставив багатьом Кіргізам зимної води на оклади; я зауважав також тут і там покалічені коні. На площі ігрищ лежали в неладі шапки і батоги. Я не міг надивувати ся, що обійшло ся без поважнійшої пригоди, але, що правда, їздять Кіргізи від дитини кінно.

Після забави запросив один із беків усіх присутних на дастархан (почастунок) до своєї юрти.

Зараз як тільки ми прибули до Су-баші, я мусів розстати ся із своїм китайським перекладчиком, бо позволяв собі за багато, головно грав газардово з Китайцями. Домів вернув він у товаристві провідника каравани, якого я також увільнив із служби. З людей, яких я винаймив у Кашгарі, лишив ся тільки вірний Іслам Баї.

Тепер я мусів винаймати Кіргізів, які мали доставити мені також коний.

VI.

На ледівцях Мус-таг-ати.

На надходяче літо я вибрав озеро „Малий Кара-куль“ як вихідну точку для своїх прогулок. Ми вирушили там 12. липня, аби розмістити ся в юрті на полудневім його березі. Другої днини мала зачати ся праця при озері. Але довший побут над сею частию озера впливав дуже некорисно на наше здоровля і тому ми мусіли перенести ся на східний беріг. Йольдша, збідований кіргіський пес, що прилучив ся до

нас, сторожив наш табір. Ми здібали його раз у товаристві Китайців, які постаралися про те, аби робив вражіння заголодженого. Пес, побачивши нас, подумав, що, хтонебудь ми є, не можемо бути гірші від дотеперішних його панів, завернув до нас і був від тепер нашим вірним товаришом. Виглядав так нужденно, що я хотів зразу відогнати його, але що мої люди просили за ним, я лишив його. На новій службі при подостатку їди зьвірина прийшла небавом до себе і виглядала пізнійше так гарно, що всі не могли надивитися на неї. Сей пес став із часом моїм нерозлучним товаришом і тяжко було мені розставатися із ним, коли в рік пізнійше гинув у пустині Іобі із спраги.

Ми купили вівцю, забили, Іслям упік з неї бефштики, Кіртізи заосмотрили нас в овече молоко; риж і чай ми мали свої, чогож нам більше було треба? Заходяче сонце відбивалося прегарно на хмарах і горах, хвилі води, гонені східним вітром ударили в одно-стайним шумом о побереже. Небавом зайшов місяць, а що в повітрі було дуже тепло (17° C), ми любувалися з усею розкішю відпочинком у новім таборі.

А тепер декілька записок із дневника подорожи.

14. липня. Після метеорологічних обсервацій я зробив ботанічну прогульку в околицю. В полудне знялася буря, небо вкрили густі хмари, а спінені хвилі озера ударили з гуком о побереже. Поверхня озера визначалася взагалі гарною грою красок.

Західний беріг і полудневий мав краску ясновелену, середина фіолетні смуги, а східний беріг знов синю відтінь. Над берегами сторожили сірі, понурі

гірські велити, лише від полудневої сторони простирали ся буйні пасовиска.

Тільки в полудня дозволив нам стан повітря зробити географічну прогульку на північний схід.

Ми переходили крізь типову околицю морен; ціла земля була застелена звалищами і відломами гнайсу і лупака різної величини. Один із тих відломів звернув особливо мою увагу. Мав поверхню гладко вишліфовану, 2 метри довгу, 1 широку; видно було на ній характеристичні малюнки 6 диких кіз.

Кіргізи пояснювали мені, що сей малюнок був дуже старий.

По повороті до табору Кіргізи розпняли ще одну юрту, яка мала містити нашу кухню.

На полудневім сході підносила ся висока гора з чорного лупака, звана Кара-кір. Ми вийшли на неї 15. липня, а вид, який ми мали з вершка, перейшов наші вижидання. Морени зменшали, майже щевли цілком, велитній Мус-таґ-ата купав ся у повени сьвітла, а на полудневому сході ми бачили широку долину Су-баші, засіяну численними мокляками і озерцями, ніби килим перлами. Я міг тепер дуже добре зориснтувати ся і виготовити собі плян, після якого я мав розсліджувати околицю.

Як тільки почало смеркати ся, наша юрта мала що вечера численних гостей. З далека і з близька приходили Кіргізи, приносячи пожадані дарунки, як вівці, куропатви, сьвіжий хліб, молоко і сметану. Я давав їм за се гроші, шапки, ножі і інші дрібнички, які я забрав у тій цілі з собою з Ташкенту. В короткім часі окружали мене щирі приятелі і я чув ся

в околиці, як дома. Головним нашим опікуном був бек Теґдасін, що відвідував нас часто і доставляв нам усього, чого ми потребували.

Нова прогулька припала на день 16. липня. Я вибрався до місця, де спливаються ріки Кара-куль і Іке-бель-су. Ріка Кара-куль випливає з лійковатого заливу озера. Свої води котить із шумом і лучить ся небавом із рікою Іке-бель-су, притім тратить синяву краску води, мішаючи ся з брудною, повною намули головною рікою. Ложбище сеї останної є незвичайно глибоке. Ширина русла виносить 25 метрів. Хвилі, що розбивають ся о скелі, є на метр високі, але піни не видно, така збита і сіра є вода. Величні маси води працюють із такою силою, що земля дрожить під стопами.

Полудневий вітер ми мали 17. липня. Сліди його енергічної праці ми оглядали в заливі озера. Залив був докола підмитий, а його беріг окружав рівномірно високий вал із піском. Ми поїхали й сьогодні на прогульку, але мусіли вернути, з такою силою дув вітер. Сю околицю навіщують безнастанні вітри; найсильніші є північні і полудневі.

З полудня падав сильний дощ, а небо успокоїло ся аж о 6. годині. Нараз ми почули від північного берега свист наближаючої ся бурі. На гладкій шибі озера показала ся темна смуга, що посувала ся з шумом по воді. За хвилию навістив околицю град, що тривав скілька хвиль, потім дощ змив верству градових кульок грубих 4—5 міліметрів.

Не треба було довго перебувати над озером Кара-куль, аби пізнати його теологічну будову. Є се мо-

ренове озеро, яке повстало в той спосіб, що морени ледівця Іке-бель-су заперли долину, потім вона наповнилася водою з ледівців і жерельною. Але води нанесли також велику скількість намулу, яка стремить ураз із летним піском до того, щоби виповнити дно озера. З часом настане те напевно, а ріка Кара-куль буде плисти безперервним ложбищем.

Материял, з якого складають ся морени, то є дрібнозернистий кристалічний дупак, інайс і т. п. є також у висших верствах Мус-таґ-ати. Інайсові лопи, яких так багато в околиці, походять також із сего верха, а знесла їх на таку велику віддаль сила леду. На них пізнати виразні сліди сего: вони заокруглені, порисовані, або вигладжені точно.

Дня 18. липня покінчив я роботи на східному березі Кара-кулью і рішив ся розложитись табором деінде.

Перший день на новій селитьбі не був цілком щасливий. Зливний дощ падав від ранку до вечера. Працювати під голим небом було годі, але я мав на щасте викінчувати стільки робіт иншого рода, що мимовільний арешт був мені дуже на руку. Відвідав нас також бек Тогдасін; я почаствував його чаєм і китайскою горівкою, а крім сего дозволив йому натішити ся граючим годинником, який інтересував Кіргізів усе без міри. Найбільше імпонувала нашим приятелям із гір зброя. Механізм одушевляв їх. Мовили, що така зброя не може походити з рук людей, але Бога. Тогдасін сказав мені між иншим, що китайська залога в долині Сарік-коль слідила з певного рода непокоєм мою діяльність і мала від кіргіських шпіонів що день вістку про те, що я дію і куди повертаю ся. Лопили

собі над сим голову, чи я Євросець чи Росіянин, як довго тут перебуватиму, на що роблю поміри і відломлюю кусники каменя із скель. Вони мали наказ стерегти російської границі Памиру, нараз приходить чужинець і вивідуєть ся, як виглядає край.

Завдяки паспортів, який я одержав від Дао Таі, полишили мене цілком у спокою.

Важкі хмари застелили цілий овид у вечері, тільки часом вилонювали ся із них ледівці або скелі. Левада, на якій був табір, замінила ся в bagno, ми му-сіли проте викопати докола юрти глибокі рови, щоби відвернути воду. В часі найближших днів розсліджував я околицю докола нового табору і нарисував мапу західного берега Кара-кулью. З піднеслої точки студював я не раз точно сей гарний альпейський край. В пасмі гір Мус-таґ-ати відслонювали ся всі ледівці в числі 21 і можна було обсервувати їх точно крізь люнету.

Повертаючи з одної прогульки, я завважав, що Єгім Баі, який ніс топографічні приряди, згубив діоптру. Я розтолкував йому, що наша приязнь покінчить ся, як він не відшукає її. Слуга вибрав ся зараз шукати, але надармо. Нарешті я дізнав ся від одного із знакомих, що знайдено якийсь незвичайний кусень металю і віддано китайському командантові твердині Белюн-куль, який задержав його, аби зробити мені пакість.

Я післав до него сейчас післанця і заявив йому, що буде мати до діла з китайським прокуратором, як не віддасть мені згуби; погроза мала успіх — він відослав мені оборотно діоптру.

Проба власноручної ілюстрації Свен Гедіна.

Дня 24. липня я робив досліди над горішнім озером Бассіль-куль. Оба озера відділює місцями перерваний вал морен, якого середина лежить тільки 2—3 метри над poziomом моря. Кіртізи мовили, що горішне озеро має цілий рік майже однакий стан води, хоч впливають до него численні притоки з західних долин на весну і в літі, а також упевняли, що воно не висилає від до долішнього. На око здасть ся дійсно, що озеро не має відпливу, супроти чого треба надіяти ся, що є солоне. Тимчасом його вода є солодка. Вистарчить поглянути лише на карту обох озер, щоби вяснити собі сей факт.

І так долішне озеро не приймає ніякої видної притоки, але за те впливає з него малий потік. Ся незаметна притока мусить плисти рішучо з горішнього збірника, який висилає надмір своїх від під моренами. Я пересвідчив ся, що озеро Бассіль-куль лежить на висоті 3726 м., а Кара-куль на висоті 3730 м.

Другої днини я ровсліджував морену, що лежить над полудневим берегом Бассіль-кулю, а має 100 метрів у прорізі. В середині є мале округле багно, окружене перетеном з білого сільного осаду. Хоч багно є в рівному поземі з озером і лежить безпосередно над берегом, так, що можна би додумувати ся підземного сполученя водних жил, має воно сильно солону воду. Кіртізи говорили, що вівці, які пють із сего багна, дістають корчів і гинуть.

*

*

*

В товаристві кількох добрих провідників вибрав ся я на гарному чорному якови 27. липня на леді-

вещь Горумдег, перший, що я хотів розслідити. Поволі, вигідно їхали ми по терені, що клонив ся ід півночи, і який перерізувало кілька малих ледівцевих потоків.

Підстава ледівця є так завалена грязию, що тяжко її нераз відрізнити від землі. Раз по раз викликували в нас подив гарні краски альпейської фльори. Цьвіти, що ростуть нераз безпосередно серед мерен, відзначали ся все крикливими красками, і чим вище ми підносили ся, тим краски ставали чистійші і більше яркі. Нема сумніву, що мале зуживанне світла атмосферою на сій визначній висоті виходить на добро-ростинному світлові.

Підчас їзди я мав нагоду подивляти яків, як зручно вони посувають ся наперед. Але треба певної вправи, аби удержати ся на сідлі. Нераз холибаєть ся отся зввірина на острому краї скелі, инколи перекакує зручно чорну пропасть і стає на протилежній стороні, часом зїздить із випростованими ногами по стрімкому насипі. Найбільше даєть ся в знаки підчас їзди отяжілість сего зввіряти. Часами вже й терпцю не стає їздцеви. Часто як уважає зайвою річю йти далі, треба пригадувати йому батогом обовязки. На шпіцруту не є вразливий; такий удар уважає приятельським каресом і відповідає на него, весело порскаючи. І тільки добрий бук приводить до розуму зввіряну, що відтак посуваєть ся наперед, побуркуючи.

У вечері падав великий сніг, а другої днини узгір'я були вкриті тонкою сніговою поволокою. Кіртізи говорили, що в горах надходить уже зима і що з кождим днем буде вже що раз зимнійше. І справді

30. липня була вже цілком зима. Сніг падав без упину цілу днину, а буря завалювала нерозцідну околицю такими густими сніговими хмарами, що не було видно ані вершка, ані долини. Не було бесіди про дальшу прогульку, а щоби не тратити часу на довгі приготування, я казав уставити малу юрту, в якій я заняв ся писаннем і рисованнем, розгріваючи ся від часу до часу склянкою чаю. Мої люди позакутували ся у великі баранячі ксжуки, притулили ся до вистаючої затишної скелі і прислухували ся Іслямови, що читав їм голосно повістки із книжки. Коли заметільниця скріпила ся, я казав їм сховати ся в юрті.

У вечері навідав ся до нас начальник аулу із кількома Кіргізами і привів нам вівцю. Ми почастивали всіх чаєм і хлібом і винагородили. Другої днини випогодило ся і ми могли вибрати ся на ледівець Ям-буляк. Його поверхня вибіліла тепер, вкрила ся дірчастим, воднистим снігом, а малі потоки спливали по леду.

Посунувши ся 400 метрів горі, ми мусіли стати, дорогу замикали нам стіжки, піраміди, щілини, потічки. Перед собою мали ми немов би 4 снігові гори; дві великі в середині, дві малі по боках, відділені щілинами. Із усіх сторін спливали потічки, що лучили ся в один великий потік ледівця, що котив ся в передньої його стіни і викликував прегарні світляні ефекти. По малій морені, яка повстала у стіп снігових гір, ми пізнали, що ледівець посунув ся вже від весни.

У вечері падав такий сильний град, що ми мусіли зачинити отвір комина в юрті і загасити огонь. Градові кульки мали по 7 міліметрів у прорізі. Дру-

гої днини була непогода; я мусів сидіти в юрті і викінчувати картографічні нариси.

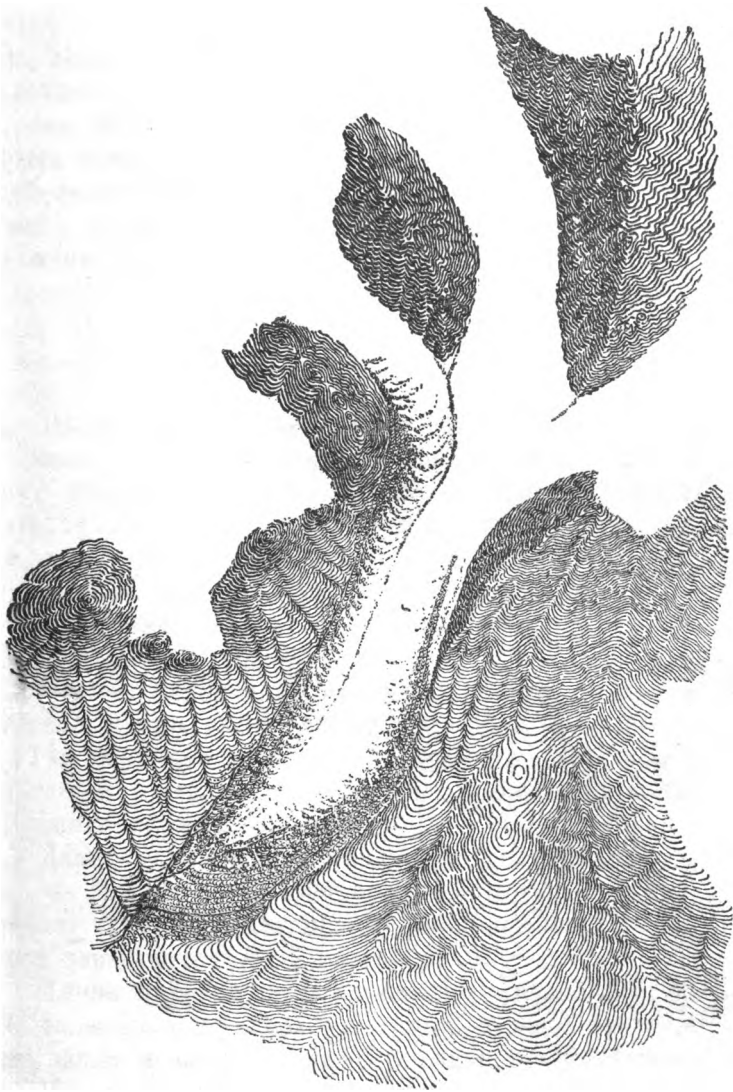
Найближший наш похід відбув ся на ледівець Кампер-Кішляк. Спад його був такий стрімкий, що треба було зєїсти з яків і йти пішки. Перейшовши надбережні щілини, ми посували ся цілком легко на середину ледівця по леду покритому грубою верствою снігу. Коли ми уйшли 600 метрів, унеможливила нам дальший похід щілина широка на 4 метри а глибока на 13 метрів. Цілий ледівець є на верству широкий.

Другої днини пішли ми на ледівець Ям-буляк, порозмішувати на його иоверхні жердки, щоби розслідити, як швидко посувають ся леди. Винайти відповідні жердки не було так легко, бо в цілій долині Сарік-коль був тільки один березовий гай, але його не можна й доторкнути ся, бо він отіює сьвятий гріб.

Нарешті повело ся Єгімови Баі вистарати ся о вязанку жердок уживаних до підпираня дахів юрт. Ми вспіли увійти 529 метрів по леду і розмістити 9 жердок, на жаль не в одній лінії і не впоперек ледівця, бо ціла його ліва половина була неприступна і положена в тіни. Натомість права половина є виставлена сильнійше на діланне сонішного сьвітла; лід усуваєть ся тут без порівнання швидше, так, що цілий ледівець лежить о 40 метрів низше, ніж лівий.

О четвертій годині з полудня падав знов град. Смеркло ся і постуденіло; ми вернули до табору змучені і продроглі із студени.

Новий день приніс із собою незвичайно гарну погоду. Ми зробили прогульку на ледівець Кампер-кішляк, щоби розслідити його правий бік. Показало ся, що ледівець висилає тут велику галузь, яка тво-

Проба власноручної ілюстрації Свен Гедіна.

рять ледове поле високе на 30 метрів і дуже чисте. В долині з переду ледівця була велика чорна печера, яка витворила ся рішучо наслідком сильнішого огріття землі. З кінця леду спливали чотири потоки. І сей ледівець мав ліву половину висше положену, ніж праву; в лівій часті лежав лід під мореною, в правій морена під ледом.

*

*

*

Цілий той час, який ми перебули на такій великій висоті, ждали ми лише нагоди, аби могли піти на верх. Але непогода ставала все на поперек нашому намірови. Раз падав сніг або град, то знов дув зимний вітер, який відбирав нам усяку охоту до того. Нераз серед найгарнішої погоди вкривало ся небо, не знати звідки, хмарами і перехрещувало нам пляни на цілий день. Часто були вже яки обладовані, клунки розділені поміж двигарів, одним словом, усьо приготоване до прогульки, яку відтак буря ударемнювала. Так надійшов день 5. серпня, а що зима є раннім гостем у горах і не було що довше тратити час, ми рішили вибрати ся завтра.

Давні яки вернули із своїми властителями домів, а Моля Іслям постарав ся о сьвіжі. Сідла, заковані альпейські палиці, поворови, поживу й інструменти переглянули ми й упорядкували у вечері.

Днина була гарна, але смерком упав град і віяла заметільниця. Гора, що ясніла досі ледовими і сніговими полями, покрила ся знов густо хмарами.

Полишивши Ісляма Баї пантрувати табору, я вибрав ся 6. серпня в ранці з Єгімом Баї, Молльою

Ісламом і трема Кіртізами, а також 7 гарними яками. Погода була чудова; вже у стіп гори розпізнавали ми всі подробиці на верху. Ані вітерець не каламутив чистоти атмосфери, ані хмаринка не затемнювала синяви небес. Зразу ми йшли поквапно, бо вже о 7. годині зранку були ми на висоті 4.500 метрів. Стріжки узбіччя покривали звітрілі скали, а відломів скельних було так багато, що вони спинювали розвиток вегетації. Вже тут мусіли ми полишити два яки, що ставали раз по раз. Кіртізи уважали відповіднішим іти пішки і вести на переміну свого великого яка, що спинав ся по насипі без великого напруження.

О восьмій годині осягли ми висоту гори Монтблянк, а небавом потім лінію вічного снігу на висоті 4.950 метрів. Пласти снігу, розсипані зразу тут і там, лучили ся відтак в одностаїну, збиту, дрібнозернисту поволоку. Кількасот метрів далі покривала лід така тверда шкаралуща, що чоботи не лишали на ній ніякого сліду. В міру приросту висоти поглиблювали ся снігові верстви, і були глибокі від кількох сантиметрів до одного дециметра, а на найвисшій точці навіть до 35 сантиметрів. Вітер і сильне парованне не позволяли снігови творити більші насипи. Снігова поверхня блищала в промінях сонця осліплюючим світлом; хоч я наложив подвійні охоронні окуляри, бо діли мене очи. Мої люди, що не мали очиць, жалували ся, що їм темніло в очах, а всьо обертало ся в колісце. Що раз частійше ми мусіли відпочивати: я користав ся тими хвилями, аби поробити нариси, або орієнтувати ся в околиці при помочи компасу.

На висоті 5100 метрів опав цілком на силах Молля Іслам; оба Кіртізи полишили свої яки просто в снігу, кажучи, що ліпше йти пішки. Але ледви

увійшли 200 метрів, попадали із змучення і болю голови в сніг і зараз позасипляли.

З двома іншими Кіртізами і двома яками я пішов далі. Один з людей вів усе мого яка, а на другому вони їхали на переміну. І вони жалували ся на страшний біль голови і брак віддиху. Я не дізнавав терпіня, хоч при більшаючій висоті боліла мене трохи голова. Брак віддиху відчував я тільки при зсіданю. Кілько разів я хотів знов сісти на яка, дізнавав сильного битя серця. На вулькані Демавенд в Арменії я на меншій відповідно висоті терпів сильнійше, але там я йшов пішки. Цілий секрет лежить проте в як найменшій обезсиленню тіла. Як тільки є спромога їхати, можна дістати ся на великі висоти без шкоди для себе. Тут хворіли всі мої Кіртізи, деякі говорили навіть, що вмирають, а я почував себе цілий час розмірно досить добре. Кіртізи зробили ту помилку, що проти моєї ради полишили яки, а перебиваючи ся з трудом крізь сніг, вичерпали всі сили, що їм були так потрібні, аби могли опирати ся обезсилюючому впливови розрідженого повітря.

Тимчасом почав дуть від полудневого заходу сильний вітер, мілкий сніг уносив ся в повітря, а небозвід закрили густі хмари. Ми опали так із сил, що треба було відпочити. Дістали хліб, чай і паливо; але ледви ми поглянули на страву, остогидла вона нам. Ніхто не хотів їсти.

Мучила нас тільки спрага. Ми проковтували безнастанно сніг, а яки навіть у більшій кількості. Вид із висоти 6.000 метрів був прегарний. Ми бачили безмірні простори овиду, що сягали аж до велитніх сніжних гір Трансаяю і Муртгабу. Долина Сарік-коль розпростерла ся як мапа у наших стіп. Від Улльюнг-

рабат до Балюн-кулю видно вельо точно. Майже всі озера в виїмку заслоненого громадою скель горішнього Бассіль-кулю, блищать голубо-зеленими красками серед сірих морен. Ледівець Ям-булак простягає свій зимний вказівник ід долині. Годі справді найти ліпше місце, щоби оглянути всі ледівці і їх сліди на гірських узбічах, як тут. Над собою маємо тільки чотири скельні урвища і північну часть самого верха, який видаєть ся нам дуже близько.

Ми почали нараджувати ся. День кінчив ся, вітер ставав студенийший. Кіртізи були такі обезсилені, що не могли зробити ані кроку далі, а яки стогнали тяжко, повивалювавши язики.

Ми були як раз у стін щовба, у який переходив шпиль верха. Узбіча щовба покривав сніг у що раз більше густих і збитих верствах. Кіртізи перестерігали нас, щоби ми не вдирали ся на се стрімке, звисаюче узбіче гори, кажучи, що яки можуть відорвати легко своїм тягаром лявіну, яка занесла би нас на підніже гори скорше, ніж би ми собі сего бажали і то в незавидному виді. Оповідали, що бачили нераз із долини лявіни як раз у сьому місці. Не було ради. Хоч із тяжким серцем, я мусів вівзати до повороту. Швидко сходили ми по власних слідах у що раз то теплійші і спокійнійші верстви повітря, забрали з собою мародів і яки, що стояли там еше, де ми полишили їх і вернули о 7. годині у вечері щасливо до табору, де приятелі ждали нас із вечерою.

Отся прогулька повчила нас, як велика є віддаль північного верха і що в одному дни тяжко буде вийти на него. Треба було вибирати ся на него на два дни. Першої днини ночувати на можливо найвисшій точці, а другої вдерти ся на верхи з відпочившими яками.

Кіргізам і Ісламови подобав ся дуже такий проєкт. Але ми мали розслідити ще трохи далі на полудне З ледівці, тож перенесли табор 8. серпня на ледівець Тертен-буляк.

Недалеко нового нашого табору був аул із 4 юрт. Начальник його бек Тоїда Баї, тип гарного Таджики (населення походження арийського, що говорить перським діалектом), о шляхотних чертах лица, прийшов відвідати нас і оповідав, що село числить 25 мешканців. Перебували вони цілий рік в околиці, мандруючи від пасовиска до пасовиска.

В зимі мали тут дошкулювати сильні морози при обильних опадах снігу так, що вівцям тяжко було найти поживу.

Сей добрага приніс нам вівцю і відро молока, заявляючи охоту, доставляти нам і на будуче поживи. Жалував лише, що по причині свого віку не зможе брати участі в наших гірських прогуляках. Старик бавив нас до пізнього вечера своїми оповіданнями, потім вернув до своєї затишної юрти серед морен. Повітре було сеї ночі цілком спокійне і лагідне, снігові поля купали ся в сьвітлі місяця.

Другої днини розсліджував я ліву сторону ледівця, а у вечері відвідав бека Тоїду, що спросив людий і устроїв дестархан. Аул лежав над берегом ріки, що плила в ледівця, а окружали його царини, що на них випасали ся яки, верблюди й коні. Таджикицькі жінки, доволі приємні із зверхнього вигляду, були заняті довннем овець, але проте заглядали що хвилі до намету, аби кинути оком на чужинця.

Дня 10. серпня пішли ми на правий бік Тертен-буляку. Отяжило й обережно спинають ся наші яки в гору.

Всюди шумлять потоки; поверхня льоду є звітріла й дірчаста, все вказує на те, що ледівець працює сильно. Коли ми зієдали, побачили кілька великих вовків, що сховали ся поміж морени. Вони мають перебувати тут часто і забирати навіть молоді яки.

Тож Тоді Баї робив розумно, коли казав стадо овець стерегти лютим собакам.

Того самого вечера заосмотрив він нас у малу провізоричну юрту і в інші річи, що могли придати ся нам підчас дводневої прогульки на Мус-таґ-ату, на яку ми рішили вибрати ся зараз другої днини.

Нічна студінь лютувала ще докола гори, коли ми виправили ся раннім ранком на сего велита. Термометер вказував — 45° С., погода заповідала ся гарна, небо було без хмар, а легкий вітерець затих небавом. Ми мали думку, дійти аж до висоти 6.000 метрів, переночувати там, а другої днини йти, о скільки дасть ся, як найдовше під гору. Ми забрали з собою все, що було нам доконче потрібне і наладували сей тягар на 9 яків.

„Біссмілях!“ — В імя Боже! — залунало із шести музудманських уст, коли вже все було готове і повільною ходю почали ми підносити ся чим раз више горі.

Я хотів щадити себе по змозі як найбільше, бо сили були мені потрібні на другий день прогульки, в якому ждали нас головні труди. Тож вів мого яка за шнур у носової хрястки цілий час один із Кіргізів, що йшов пішки, або їхав на кони, а другий поганяв із заду патином, коли зьвірина пристає для рефлексії, пощо в самій річи відбуває ся отся подорож? Таким чином я не потребував мучити ся підгонюваннем яка, але міг сидіти спокійно і від часу до часу спо-

глядати на анероїд, що на сьому батькови гір поводив ся доволі несупокійно. Мала каравана спинала ся поволі під гору в ломаній лінії, а яки сопили й порскали, витягаючи з рота синій язик.

О першій годині в полудне відпочали ми на висоті 5.200 метрів менше більше в тому самому місці, на якому розложили ся ми табором 2. серпня. Тут лежав сніг у малих пластах, збираючи ся у більшій скількості тільки в заглибленнях і щілинах. Голий гірський хребет звужаєть ся нарешті в виді клина і губить ся під ледовим панцирем. Лід не уриваєть ся стрімко, але є тонший на березі так, що ми цілком легко дістали ся на сніг, що покривав його.

Зразу ховзали ся яки, але в міру того, як грубшала снігова верства, вони ставали що раз певнійше. Нараз залунав на правій стороні ледівця приголомшуючий гук і тріск. Отсе лявіна відорвала ся із звисаючого панциря леду. Великі сині ледові зломи покотили ся долів, розбили ся о вистаючі скелі на мілкий білий порошок і посипали ся, як мука, на поверхню головного ледівця. Гриміло добру хвилю, як підчас бурі, а гомін розшибав ся скілька разів серед прямовісних стін гір, заки завмер і настала тишина. Тільки легка заслона, витворена із ледових голочок, що снували ся в повітря, стелила ся, як мрака, над берегом ледівця. Ми мали дуже відповідну нагоду приглянути ся, як працював сей малий ледівець. Важко порушаєть ся ледова шкарадуща ід берегови скали, заломлюєть ся там, де є щілини, спадає від часу до часу великими відломами у пропасть, осідає в виді порошку на головному ледівцеві і замерзає на його поверхні знов у відроджений ледівець-галапас. Леди окружали нас із усіх сторін.

Ми бачиди вправді, що вони видержують нас, але йшли по них усе несміло, свідомі того, що досі не станула на них людська нога.

Небавом дістали ся ми в уклад щілин поперечних, широких на щастє лише на стопу. Але ми мусіли виминати їх, бо кінчили ся звичайно по обох боках клиновато. Часами переходили ми, або бодай яки по снігових мостах. Трохи висше йшли ми знов цілу годину по просторі повному поперечних щілин, де ми мали скілька немилих пригод. І тільки завдяки нашим якам ми вийшли із них щасливо. Бо як, коли заломить ся у снігу і впаде до зрадливої ями, довить ся ротом за другий беріг і таким способом помагає собі вийти з біди. Лід був вкритий верствою снігу грубою на 20 сантиметрів, місцями доходив до 40—50 сантиметрів, а звіврята перескакували, або бродили по сих снігових заметілях. Але за те було чим раз менше щілин і ми посували ся по доволі доброму терені. Ледовий панцир підносив ся тут і там у горбки. Ми були саме на досить еше плоскому верху одного з таких горбків, коли як Моллі Ісляма, що йшов на переді запав ся аж по роги. Унав у щілину широку на метер, цілком засипану снігом і повис над пропастью. Лежав там, сопучи й дихаючи важко, але видно розумів добре небезпеку, що грозить йому, бо ані не рушив ся. Ми мусіли стати й ратувати звіврину. З найбільшою обережністю заложили Кірізів якови посторонки докола тіла і рогів, запрягли до него решту яків і витягли щасливо тяжкого звівря. Небавом потім повторила ся така сама пригода, але сим разом як видістав ся о своїй силі. Знов незабаром запав ся один із Кірізів і сторчав лише раменами понад щілину. Ми признали, що найрозумнійше буде стати

і розслідити лід повний дір. Показало ся, що ціла ледова поволока, що на ній ми стояли, була поділена на поля щілин, що перехрещували ся і замикали нам змогу посувати ся наперед у всіх напрямках. А найгірше те, що ми відкрили нову щілину, широку 3—4 метри, а глибоку на 6 метрів, що на її дні нагромадили ся маси снігу. Поглянувши обережно на її беріг, ми пересвідчили ся, що ані її перейти ані обійти. Тож ми зібрали ся на загальну нараду, а що вечір наближав ся, треба було рішити ся на поворот. Шукати другої днини нового переходу — се пусте, бо взагалі було неможливе пробувати вийти на Мустаґ-ату із сеї якраз сторони.

Перші проби дістати ся на гору із правого боку Ям-буляка були о стільки лінші, що вели крізь терен без порівняня приступнійший. Треба було проте доконче пробувати щастя з тої сторони. Хоч ми були тільки на висоті 5.820 метрів, дала наша прогулька важні висліди під картографічним зглядом. Я мав точний перегляд висших верств повітря, склепу гори і ледів, що вкривають її, про що годі було виробити собі погляд з долини.

В неділю 12. серпня був день відпочинку. Я читав, як звичайно, в ранішних годинах відповідні тексти сьв. Письма, потім студіював наукові твори про ледівці. Погода не надяла на прогульку; вітер дув сильно, навалюючи на гору густі хмари. Всі мої люди дістали відпустку, бо запросив їх на пир бек Тоґда Баі. Дома лишив ся тільки я і вірний пес і ми уживали собі на любім спокою в юрті, коли на поли віяла заметільниця серед морен. Тут між сими ледівцями, де одна днина була така подібна до другої, ніколи я не відчував самоти. Зрештою я не мав навіть

коли думати про те, зайнятий численними роботами. Безпокоїла мене тільки думка, що літо минало так швидко, а я не виконав у цілості своєї програми. Проте кожда днина видавала ся мені за коротка.

Одягнувши ся в ранці я мусів відчитувати метеореологічні приряди. Тимчасом Іслям Баї приладив сніданне, яке складало ся що день із тих самих страв: шашлику (баранина з рожна), рижового пуддінту і хліба, який ми діставали від Кіргізів, або пекли самі. Вкінці переїв ся мені шашлик так дуже, що я не міг дивити ся на него і вдоволяв ся самим рижом і хлібом. Сі страви мали не змінити ся цілих $2\frac{1}{2}$ року аж до Пекіну. Деколи я отвирав пушки із консервами, але їх було не багато, а час, на який вони мали вистати довгий, тож я мусів дуже обережно поводити ся із сими ласощами. На щастє риж і чай я вносив усе і почував ся досять добре при сій скромній дієті. Чай я пив усе з молоком або сметанкою яків, а тих річий ми не потребували на щастє щадити. Тютюну я забрав доволі спорий набір у Ташкенті і мушу признати ся до тої слабости, що мандрівка серед ледівців була-б для мене сто разів неприємніша, як би не товаришила мені коротка люльочка.

В тих днях, коли непогода приневолювала мене полишати ся „в хаті“, я займав ся викінчуванням картографічних нарисів, гірських профілів, дневника по дорожи і т. п. Нутро юрти було так мило, що я почував ся в ній як у хаті. На „долівці“ горіла ватра з тересків або навозу з яків, впрочім земля була застелена грубим сукном. Напроти входу стояло ліжко, зложено з 2 жердок, яких кінці були присидені при помочи ременів до пак. Поміж ними було розпростерте полотно. Здовж стін я порозміщував клунки; стояли

тут скрині з поживою, начиння, зброя, сідла, приряди і т. п. Я їв лише двічі в день.

Коли вже я ляг до ліжка, перечитував ще звичайно хвилинку при світлі стеаринової свічки шведські часописі. Тут на чужині була кожда шпальта незвичайно інтересна. Потім я засипляв, а хоч гуділа буря докола мене, хоч Йольджі уїдав розпучно на вовків, що волочили ся по горах, я спав як колода, доки не збудив мене досвіта Іслам Баі.

VII.

Місячна ніч на висоті 6.300 метрів н. п. м.

Може бути, що я змучив трохи читача одностайними мандрівками по ледівцях, але мусів трохи ширше розводити ся над сим предметом, бо найшов ся на неваному ґрунті, де кождий крок є новиною. Я не хотів покидати гори, не розслідивши її точно і не відрисувавши ледівців. Було їх ще скілька, а я опишу їх коротко.

День 13. серпня вужили ми на мандрівку по леднику Чум-кар-кашка. Води сего ледника плинуть до півночі до озера Малий Кара-куль, а потоки з ледового панциря на полудне до Яркент-дарії. Ціла поверхня ледника є дуже дірчаста і звітріла; камені западають ся в ньому глибоко, полишаючи по собі великі діри. Поверхня виглядає так, якби хто порозкидав без ладу голки або картки, по яких ходить ся так само небезпечно, як по снігу.

Видістати ся на ледник не було штуки, але сходити лівою стороною — отсе змучило нас порядно,

бо він є в цьому місці стрімкий і робить скільки високих степенів. На леду було багато малих збірників води, покритих тонкою ледовою поволокою. Другої днини ми пішли в гору здовж лівої морени Терієнбуляк. Сей ледівець працював тепер без перерви і дріжав у своїх основах. Раз у раз лунав гук і ломіт; великі відломи скочували ся із страшним гомоном у щілини, від часу до часу тріскали нові риси, багаті у воду потоки шуміли поміж ледом а мореною. Покишуючи морену позад себе, ми мусіли відістати ся через середину ледівця. Супроти того, що запав уже сумерк, ся прогулька була багата у різні преріжні пригоди. Треба було йти пішки, перескакувати поточки і щілини. Кіртізи гонили яки перед собою; із справжньою приємністю я подивляв зручність сих отяжілих на око зьвірат, що перескакували проворно ледові стіни високі на метер, у яких ми самі мусіли вирубувати східці, аби перейти певною ногою.

Запала ніч, а наслідком птьми я мусів іти слідами одного Кіртіза, аби видіти, куди посувати ся. Другий поганяв яки, а третій шукав одного зьвірати, що загубило ся поміж моренами і найшло ся аж завтра. По великих зусиллях відістали ся ми нарешті на вільне місце і вернули без пригоди до табору.

Одною з дальших точок моєї програми подорожи по Памірі сего літа була прогулька до Памірського Посту по провіянті, бо вже починало мені недоставати цукру й чаю. Але така подорож забрала би нам майже місяць часу, а потім годі було аж в осени вертати на Мус-таґ-ату. Супроти того я рішив ся ще раз пробувати вдерти ся на гору.

Заосмотрений на два дні спробував я в четверте з 10 яками, шести Кіртізами і Ісламом Баї вийти 16-

серпня на шпиль. Дійшовши до снігової границі ішли ми давними слідами з 18. цвітня і 6. серпня, які давали запоруку, що обійде ся без пригоди. Дорога була дуже добра. З Іслямом і одним Кіртізом я прибув перший до давного таборища. Решта ішла за нами під проводом Егіма Баі. Стало на тім, що ми мали ночувати на місці, де вилонювало ся кілька скельних острівців із моря снігу. Яки повязано до дупакових скель, о скільки дало ся; в округлім заглубленню розложено малу юрту на 3 ліжка; не мала вона також тундуку (отвору на дим), але жердки, що підпирали її, звязано в горі шнурами. Хоч ми старали ся зрівнати землю мотиками по змові як найбільше, юрта наша стояла на трохи похиленому терені. Для безпеки прикріпили ми її до двох каменів сильними арканами (поворозами із шерсти верблюдів).

У вечері віяв цілу годину слабкий вітрець, а що сипав добрим снігом, Кіртізи захоронили юрту сніговим валом. Зразу всі почували ся добре. Ми розклали велику ватру із тересків і навозу, яка розгрівала вправді дуже добре скостенілі члени нашого тіла, але наповнювала юрту димом, що дусив нас і грив нас в очи. Сніг топив ся в наметі, але як тільки огонь притах, переменяв ся знов у лід. Кіртізи почали жалувати ся на сильний біль голови, два з них рознемогли ся так дуже, що просили, аби я дозволив їм вернути домів; я пристав на се, тим більше, що справді були неспосібні поносити дальші труди. Із інших прояв їх недуги мушу згадати про шум в ухах, легке притупленне слуху, прискорений пульс і спад температури тіла, про цілковиту безсонність, яка мала імовірно свою причину в сильних над раном нестерпимих болях голови, нарешті про задуху.

Хорі стогнали цілу ніч, кожухи тяжили їм і пригнітали їх, лежання спинювало їм віддих, чути було також точно сильне биття серця. Чай і хліб не смакували їм; взагалі були незвичайно пригніблені. Алеж бо Кіртізи не привикли на рівні зо мною до нічлігу на висоті 6.300 метрів!

Пишнійшого нічлігу я не мав ніколи: на сніговому склоні одної з найвищих гір сьвіта і на краю одного з найфантастичніших ледівців, які має гірський сьвіт!

О кілька кроків ід полудневи простягала ся пропасть 400 метрів глибока, а її дно вицвнене гладким, блискучим ледом. Я надіяв ся, що захід сонця буде чудовий, тимчасом він не був надзвичайний. Сонце сховало ся за хмари червоно-жовті, що ясніли довго ще після заходу. Ціла долина Сарік-коль потонула вже давно в тіни, хоч сонце кидало ще останні промінні на Мус-таґ-ату. Небавом заволоділи й нашим табором холодні тіни; вершок гори блиснув на хвилю багряним огнем, як кратер вулкану, потім оповила його непроглядна темрява.

В ночі я вийшов із юрти, аби приглянути ся сходови місяця. Недалеко тут уже було до безмірного простору, тож володар ночі зявив ся в такому осліпляючому блиску, що я ледви мід дивити ся на него. Срібliste сьвітло, що розілляло ся над нашим табором викликувало чарівні ефекти. Чорні спокійні силуетки яків зарисовували ся остро; вони стояли із звшеною головою як статуї з каменя, що до него були присилені, часом лише скреготали зубами. Три Кіртізи, для яких не було вже місця в юрті, поклали ватру серед скал, а коли вигоріла, пообтудювали ся в кожухи і поклали ся голова при голові коло згарища.

Навіть при місячному світлі нелегко доводитись зорієнтуватись у долині Сарік-коль. З трудом відріжню темні ауди в Кампер-кішляку, в Ям-буляк і Су-баші ниви, наводнені ріками. Найгарнійша є сцена там, де падало світло місяця. Одушевлений видом, стою прикований до місця. Ані перо, ані кисть не в силі змалювати чару, що розстелив ся перед очима. Вже сама архітектура природи є сьмільним архитвором. Тут простираєть ся синій ледівець, у двох скельних стінах, як рамах, опанцирених снігом і льдом; там здвигаєть ся високо до неба гірський велит о 5 головах. Скелю, що лежить супроти мене, окружає така тїнь, що я ледви встиг відріжнити, де кінчить ся прозорий ледовий плащ, а де зачинаєть ся чорна скала. На право бачу кількасот метрів під собою масу збитого снігу, що купаєть ся в місячному світлі. По темнім хребті на полудневому сході завели танець русалки в білих заслонах. Із легких сих хмарчин буде вітер докола місяця співосередкові перстені о красках дуги. Не треба висилювати уяву, аби надати хмарам ріжні види. Мені здаєть ся, що се духи в білих строях, гуляючі русалки, гірські карлики, король гір із своїли синами, або душі мерців, ведені до країни вічного щастя. Бачу також білого верблюда, що після переказу спровадив дервіша з Мустаї-ати, 40 лицарів, що боронять хана Ходжу перед Китаїцями, бачу щасливих із китайських переказів, що мешкають на шпилю гори в часах, коли ще люди жили на землі без журби.

Всюди царює тишина; гомін не відбиваєть ся на другій стороні скель. Розрідження повітря майже не чути і тільки лавіна є в силі вправити його в дрозжанне. Я бачу, що яки віддихають, але не чую їх

віддиху. Дивне почуття опановує чоловіка. Важко усвідомити собі факт, що має ся у своїх стіп чотири часті світа і що ледви небагато вершків азийських і полуднево-американських гір підносить ся вище тебе! Є се вже майже границя мовчаливого студеного всесвіта.

Повернувши до намету застав я Ісляма і Єгіма Баі, як свіділи скорчені при ватрі і не говорили ні слова. Ми мерзли в трійку так, що кламцали зубами. Докинули до ватри і ми лягли спати, не зважаючи на гризкий дим. Ніч була нестерпима, здавало ся, що не скінчить ся ніколи. Хоч ми вкрили ся добре кожухами і дергами, не встигла теплота тіла побідити пронизуючої студени. На біду-лихо дув вітер полуднево-західний, ніхто з нас не міг уснути ані на хвилину.

Тільки над раном я задрімав трохи, але проснув ся небавом задля недостатчі повітря. Мої люди стогнали як на муках, не так ізза студени, як ізза болю голови.

Врешті засвітало сонце, але й день не був для нас щасливіший. Буря сильна мов оркан почала шаліти на гірських узбіччях, засипуючи нас густими хмарами дрібної снігової куряви. Три Кіртіази, що ночували під голим небом, перемерзли так сильно, що ледви встигли приволікти ся до ватри в юрті.

Всі були недужі; ніхто не говорив, ніхто не хотів їсти, а коли подали чай, що задля значної висоти не скипів як слід, я ледви встиг проликнути його. Лише яки стояли без чуття, мов статуї в тому самому місці, що в ночі. Шпиль гори закутали непроглядні хмари. Вже сама думка пробувати йти сьогодні далі, була безумна.

На незнамому ґрунті, повному імовірно ледових щілин, мусіли би ми бороти ся із усіми лихами сніговиці і згинути напевно. Хоч я узнав неможливість виконати сей плян, всеж таки я хотів випробувати своїх людей і казав їм приготовити ся до походу. Ніхто з них не показав найменшого невдоволення; підвели ся зараз і забрали ся до роботи, але не могли затаїти своєї радості, коли я відкликав попередній приказ.

Всеж таки я не теряв надії, що буря втихомирить ся і що коло полудня можна буде рушити далі. Тимчасом буря кріпшала; день був страчений. Три Кіртізи остали, щоби розібрати юрту і наладувати тягар на яки. Іслам, Єгім і я загорнули ся, в що було, і сіли на сідла. Поворот серед снігової заметільниці відбував ся з надзвичайною скорістю. Яки просто котили ся по урвищах, нурали ся як видри у снігу, але не похованули ся, хоч як важкі були, ані раз. Із справжньою розкошю полишили ми позад себе леди і хмари снігові і побачили перед собою табір, що й так був на значній висоті. Ми цокріпили ся добре заслуженим полуденком, і попивали відтак гарячий, як окріп, чай. Скріпивши сили, ми запали в глибокий сон. Але ще й другого дня були ми реквалесцентами, якби по довгій недуві.

Чотири рази намагав ся я вдерти ся на Мус-таґату, хоч без наслідків; але не мовлю рішучо, аби вийти на сей верх було таки неможливо. Маючи дуже сильні й здорові легкі можна дістати ся на північний верх, вправді не найвисший, але сполучений із найвисшим легко заглибленим хребтом. Між обома верхами і понизше них простягаєть ся значна маса збитого снігу ледівця Ям-буляк. Інша проте річ, чи

сю як раз околицю дасть ся перейти. Імовірно перерубують її численні щілини і такий глибокий сніг, що перехід вимагав би кількох днів часу. Блаженні в мітичнім Джанеїдарі обварували ся не на жарти!

Досвід повчив нас не лише, що се неможливо дістати си в одному дні на верх, але zarazом виказав, як непрактично ночувати на висоті 6.300 метрів! Такий нічліг зменшає в значному степені сили тіла і переймає нас почуттем знеохоти і пригноблення. Найліпше було би вирушити в початках червня раннім ранком з точки, високої на 5000 метрів і вийти на шпиль на силу в одному дневи. Яки треба би забрати із собою о скільки можна найвисше, і колиб они не хотіли посунути ся далі, йти самому пішки. Що тикаєть ся мене, то не позволяла мені поновлювати проби так співнена пора року, як і стала непогода.

Прощай мені проте, батьку всіх ледових гір, могутній володарю велитів Паміру, які на криші сьвіта подаюгь собі руки. Сьвіти, як ліхтарня ід сходови крізь море пустині! Най сьвіжий подув із твоїх вічних снігів холодить мандрівників, що загибають у пустинній жарі, нехай твої живненні ріки борять ся без перерви тисячі літ з убійчим піском!

VIII.

У попереқ Паміру.

В останне я навідав ся до ледівця Ям-буляк 18. серпня. Постаць ледівця змінила ся сильно. Давнійше був покритий градовими кульками і снігом, а тепер вигладив ся цілком, краї мав острі і багато

глибоких дїр. Ми зауважали на ньому також рідку появу: він тріє широко наслідком землетрясення. Кіртізи оповідали мені, що землетрясення се було перед 18 роками і мало цілком льокальний характер. Мушу ще замітити, що землетрясення лучають ся у загалі в околицях Мус-таї-ати дуже рідко.

Коли я покидав у червні Кашгар, вибираючи за ціль своєї подорожи Мус-таї-ату, я мав думку забавити на горі всього на всього два місяці. Сей час показав ся за короткий. Минув швидко, заки я викінчив половину робіт, а коли не стало поживи, треба було вертати до Памірського Посту і заосмотрити ся в найпотрібніші річи. Але я знав, що Китайці слідили мої кроки, уважаючи мене шпіоном, тож я не хотів укріпити їх у підозріннях і тому рішив ся перейти границю в ночі крізь нестерезений перехід, а потім вернути тою самою дорогою, аби мої духи-опікуни не додумували ся навіть прогульки.

Товаришати мені мали два Кіртізи і Іслям Баї, всім иншим казав я вернути домів. З підмогою Тої-дасіна я розпустив поголоску, що задумую удати ся до Кара-корум. У вечері 19. серпня занесено всі мої річи і збірки до кіртівського приятеля старого Єгіма, а сей заховав їх у наметі під диванами і дергами. Після повороту з Памірського Посту я дізнав ся, що Китайці, здивовані тим, що я щез, шукали мене скрізь по околиці.

Проворний Єгім уважав доконечно потрібним, сховати мої пакунки в безпечне місце. Заховав їх під великою скалою на чолі ледівця Кампер-кішляк і обвинув у дерги, аби забезпечити їх перед дощем.

У наметі Єгіма приготували ся ми до утечі. Приведено 4 добрі коні, запаковано найпотрібніші річи,

між иншим поживу на три дні, бо ми мусіли їхати крізь безлюдні околиці, а до Памірського Посту було 130 кілометрів. Кілька годин ми пересиділи при огнищі, притім розмовляли, пили чай і розкошували ся доволі звичайними стравами: баранячим мясом і сметаною яків. Коли зійшов місяць, ми вибрали ся в дорогу о 11. годині в ночі крізь морени Мус-таґ-ати. Після кількох годин ми були в долині Сарік-коль. Було се найнебезпечнійше місце, бо там стояла китайська варта, що мала стерегти переходу крізь границю.

Повільно і мовчки переїхали ми так близько поуз Китайців, що Кіргізи розвіжнили своїм соколиним зором намети. Але сторожа не задержала нас, навіть собаки не гавкали, хоч ми мали із собою Йольдаша. Мої люди були дуже налякані і отамили ся ледви аж тоді, коли аул був далеко позад нас. Вони знали гаразд, що коли би придовлено їх, не минулоб їх кілька сот рівок.

О 4. годині вранці дістали ся ми 2. серпня до переходу Мус-карану. Околиця є цілком без води, тож у літку є вона незамешкана.

Після цілоднєвої подорожі дійшли ми до Мурґабу і розтаборили ся на цілу ніч на правому березі сеї ріки під голим небом.

Єще кілька слів про мойого вірного пса.

Йольдаш товаришив мені в цілій подорожі по Памірі, зносив без протесту найбільші труди, беріг пильно наших наметів і був усе в дуже добрім настрою. Не був він також боягуз. Скільки разів ми наближали ся до аулу, він біг наперед і починав драчу з иншими псами. І хоч ворогів було більше, він не злякав ся їх ніколи. Тепер приневолений бігти швидко,

покалічив собі задні ноги, тож мої люди ушили йому пару шкіряних панчіх. Незвичайно потішний був вид, коли він пробував із найбільшою обережністю сего дивного строю.

Зразу він послугував ся тільки передніми лабами, а на задних сував ся, потім біг на трех, а одну підносив на переміну в гору. Нарешті пересвідчив ся, що чоботи були практичні і хоронили ноги від ран.

Другої днини ми переправили ся на лівий беріг Мурігабу і їхали ід заховоди здовж ріки. Ждав нас еще один день дороги.

Коло 5. години у вечері зарисував ся синявий дим на тлі темних гір, а в годину опісля ми були вже на подвірю твердині Памірський Пост. На стрічу нам не вийшов ніхто; показало ся відтак, що приїхав якийсь молодий офіцир із Петербурга і в його честь устроїли бенкет.

По добрій хвилі вернуло ціле товариство з прогульки. На переді їхав давний мій приятель, капітан Зайцев. Але всі молоді офіцири, що служили під ним торічної зими, були тепер у поході проти Афганів у Шуґуані. Дві важні зміни настали в твердині. У місці, яке один із моїх приятелів називав разв тому, що не було тут жінок, резидувала тепер жінка капітана Скерського, Ніжкиня з роду, жінчина невисказано мила. Є різні густі на сьвітї, але на мій погляд твердиня мала тепер більше райський вигляд, ніж передше. Поляняли мундури і запорошені чоботи щезли цілком; всюди було слідно-вдлив жіночої руки. Твердиня мала також оркестру іа 12 людей, яка грала що день підчас обіду перед вікнами казина.

Маючи час дуже обмежений, забавив я сим разом у Памірському Пості коротко, покидаючи його

вже 27. серпня. Аж до долини Ак-альхер відвів мене капітан Зайцев із кількома офіцерами. Показував мені місце, де засіяв пшеницю, ячмінь, і редківцю, що удали ся на диво, хоч на висоті 3.900 метрів. Зайцев забрав їду і кілька фляшок червоного вина, тож ми обідали в веселому настрої при сьвітлі китайських ліхтарень і таборних огнів. Виголошено кілька бесід і співано без кінця; цілі опери відбивали ся о скельні стіни. На щасте прислухували ся нам лише Кіртізи, що оточували нас півколом і дивили ся на нас із справжнім подивом. Ми розпрощали ся 29. серпня; потім Росіяни вернули до твердині, а я вибрав ся в дальшу дорогу.

Після двох днів маршу прибули ми до місцевости Балік-масар, у якій звернуло мою увагу мале озерце, в чистою, як хрусталь водою (4° C). У ньому проживала безліч довгих, товстих риб із чорним хребтом. Вони були такі принадні, що ми задержали ся трохи довше, щоби зловити кілька з них. Недослача вудок не була для нас перепоною. Помагаючи собі нитками, гачком від ланцюшка і кусником овечого мяса, зловили ми небавом три рибі. Відтак усмажили їх на маслі з яків і обіцували собі з гори повечеряти смачно. Тимчасом не можна було проковтнути ані кусника, так осоружно вониали. Один тільки Йольдаш пирував достатно, споживаючи риб досхочу. Але, здасть ся, сі ласощі не вийшли йому на здоровле, бо цілу ніч вив розпучливо.

Третього вересня в ранці звиділи ми сірчане озеро о теплоті 60° C., потім посували ся ід заходови над берегом озера Ешіль-куль на безглядній висоті 3.799 м. Долина звужасть ся так сильно, що ширина

озера виносить 3 кілометри, а довжина 24. Його води є селєдинові і мають 18° теплоти.

Над берегом ми задержали ся на короткий відпочинок. Розпростерли сукна на землі серед вісохлих хашів, зварили чаю і покріпили ся трохи. Два найближші дні ровсліджували ми дуже цікаву околицю в західній стороні Єшіль-кулью. Над полудневим берегом розложила ся галузь велитнього гірського пасма, що відділює Єшіль-куль від Шугнана. В озері Єшіль-куль громадають ся води долини Алїтжур, заки перейдуть великий поріг з морен, відтак випливають рікою у вузку романтичну долину. Я здивував ся вразу, коли побачив замість ріки, про яку говорили мені, що вона така велика як Мурігаб, малий поточок, але небавом я пересвідчив ся, що значна часть води пливе під мореною. Крізь алїтжурський Памір вернули ми ще раз до Памірського Посту.

Тут ми дізнали ся, що бек Тогдасін дістав 300 рїзок від Джао Дарїна за те, що не повідомив його, що я перейшов границу. Тепер він лежить на смертній постелі у своїй юрті. Побожючи ся, 'аби Китайці не забрали полишені у бека рїчи і збірки, я розпрощав ся сердечно із своїми гостинними господарями і пішов чим скорше до верха Мус-таг-ати, де я станув 16. вересня. Показало ся, що се була ложна поголоска. Тогдасін почував ся дуже добре і відвідав нас тогож таки вечера. Батажів Китайці також не найшли, хоч як їх пошукували пильно, бо їх заховано добре на горі під скалою. Зима поробила в сих околицях за час, коли нас тут не було, великі поступи.

Снігова цоволока цосунула ся сильно на перед, а пасмо Сарік-коль обвинуло, ся в біду плахту; поточки ледви слезили, словом, уся природа приго-

товлювала ся до вічного сну. Верх Мус-таґ-ати прони-
зував холодом, тож ми не мали найменшої охоти ви-
бирати ся на него. Навряд ми пішли ід полудневи,
щоби виконати картографічні знімки.

Я розслідив ще кілька ледівців і хотів обійти
підніше Мус-таґ-ати. Але небавом я пересвідчив ся,
що се не можливе ізза звалищ, якими засипані східні
увбіча, а які навіть пішки перейти годі. Тож я по-
вернув старою дорогою, а 30. вересня був уже над
східним берегом озера Малий Кара-куль.

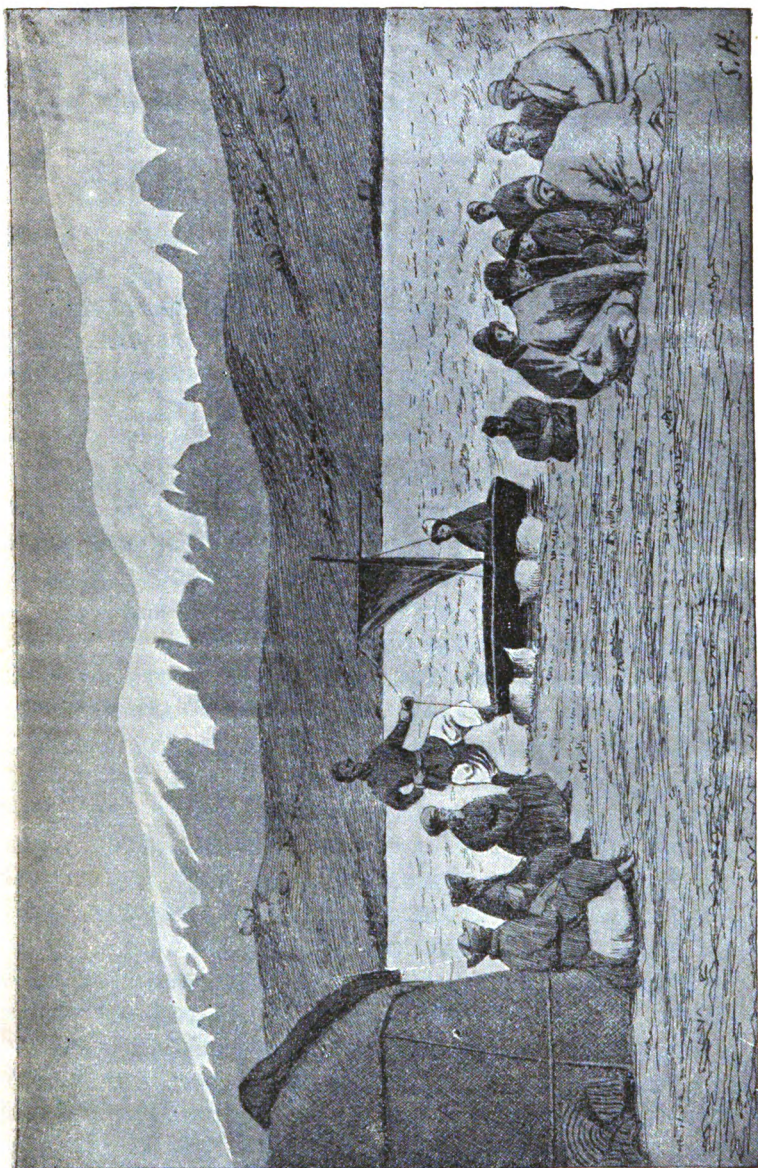
ІХ.

Малий Кара-Куль. — Життє Кіргізів. — Поверот до Кашгару.

Над Малим Кара-кулем розтаборили ся ми на 10
днів, раз, щоби відпочити, то знов, щоби сконтролю-
вати цю міри глибини озера.

Поперед усього я хотів дістати човен. Не було
се легко, бо в поблизькому ауді Кіргізи не мали най-
меншого поняття про човен, а до ліса було 150 кі-
льометрів дороги. Я мусів проте вдоволити ся мате-
риялом, який мав під рукою, т. є. жердками, що ними
піддержувало ся дах юрти і шкірами.

Кістяк човна довгого на два метри, а широкого
на один, був небавом готовий, ми розпростерли потім
на ньому шкіру з коня, умістили вітрило, привірили
по обох сторонах човна мішки із овечої шкіри, на-
дутої повітрям, жердки послужили нам за весла і чо-
вен був готовий. Раннім ранком прийшов Тотдасін-бек,
аби пригланути ся невиданій потворі. Приглядав ся

Коли ми спукали човен на озеро, зійшли ся Кіргізи з далека і з близька. (Стр. 85 а.)

човнови з далека, обережно, з незвичайно комічною міною, як би хотів поспитати:

„Отсе так виглядає ваш човен? Я не був би ніколи подумав“.

Приняв вправді запросини сісти на вказаному місці у човні, але дуже нерадо, хоч пізнійше показало ся, що не бояв ся так води, як інші Кіртізи.

Коли ми спускали човен на озеро, зійшли ся Кіртізи з далека і з близька; було се для них незвичайне видовище, а звістка про те розійшла ся небавом по цілому східному Памірі.

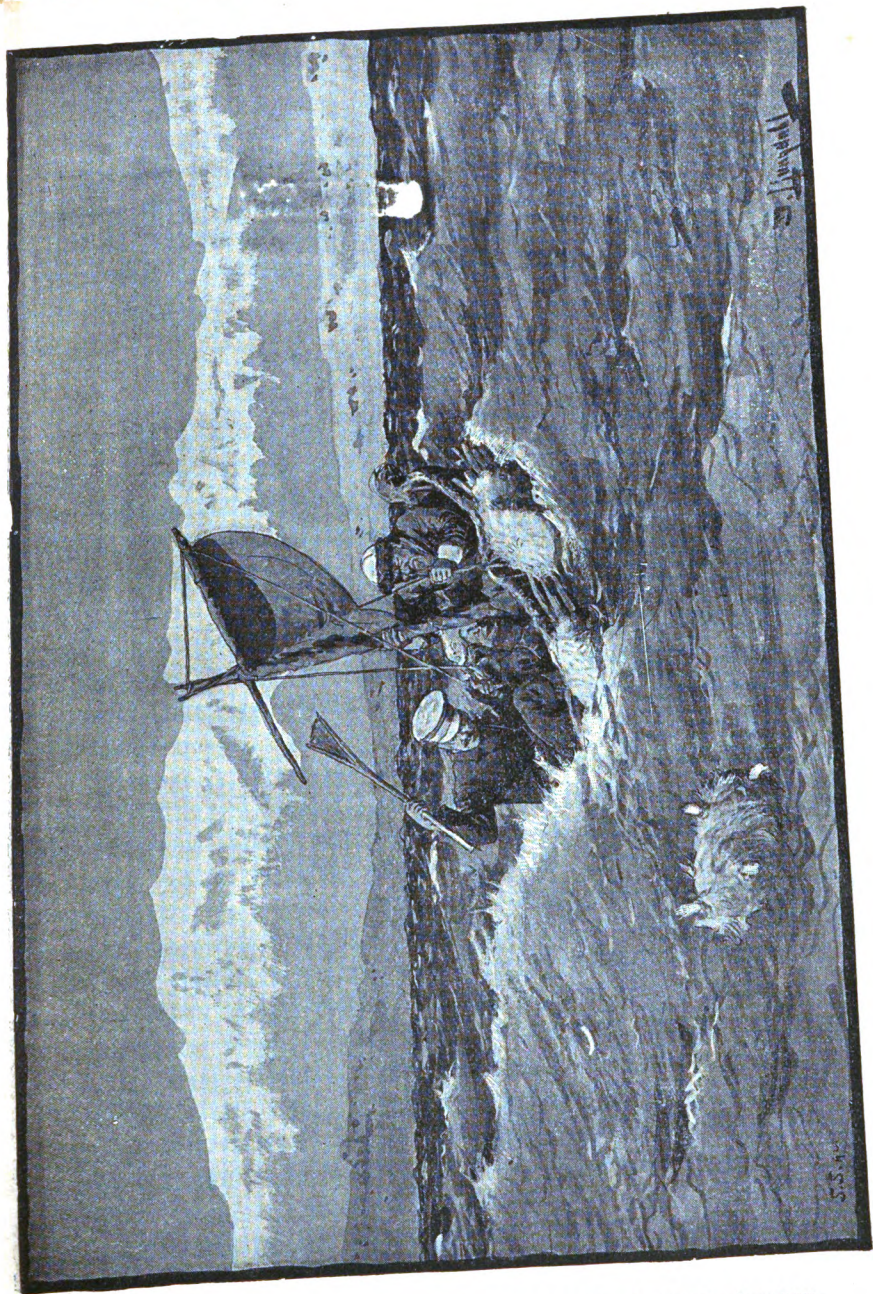
Коли ми пізнійше вертали до Кашгару, оповідали нам нераз Кіртізи про чужинця, що вилетів на крилах на Мус-таґ-ату, а потім літав по озері. А Молла Іслам зложив віршу, яку співав у вечері при акомпаніменті скрипки.

„Є хвилі в людському життю“, сказав поет, а про правду отсих слів я пересьвідчив ся, коли човен виплив на озеро. Зразу йшло всьо гаразд; але вже небавом керма відказала ся послуху, в мішків почало із сиком утікати повітре, хвилі заливали човен, а що полудневий вітер гонив нас із великою силою, небезпека була цілком поважна. На щасте човен не потонув і ми приплили щасливо до протидежного берега. Перша ізда була проте безуспішна, я мав тільки нагоду пересьвідчити ся, що налетілий пісок причиняєть ся не в меншій мірі до виповнення дна озера, як і шлях із ледівців. Дальші експедиції відбували ся майже без пригод, а поміри принесли багато спостережень. Найбільша глибина озера виносить у полудневій половині 24 метри, а в середині вагаєть ся між 15—20 метрів. У західно-північному розі озера сторчать із води скелі, а недалеко західного берега

є малий острів Кіндік-мазар. Що до краски води пересвідчив ся, що глибини є сині, мілини ясно-зелені, а місця, вкриті водоростами, темно-фіолетні. Кіртівзи впевняли мене дуже рішучо, що в озері живуть риби, на жаль я не міг пересвідчити ся про се. Вода є солодка, придатна до пиття, при березі тепла 12—13°, а на дні 8°. Кара-куль замерзає в половині падоліста, а леді топлять ся на весну.

Серед праці минав нам швидко час і доволі приємно, бо на озері не брак цілком життя. Нероз ми чули голоси диких качок і гусей, коли перелітали цілими стадами шукаючи жиру. Чудова була також гра світла в атмосфері. Мистецька її рука уміла викликати з озера найдивоглядніші картини, такі до себе неподібні, що в кількох хвилинах переносили видця з одної часті землі на другу. Одної днини викликувала мрака прегарні контрасти.

Ми вертали як раз із прогульки, коли густа мрака застелила долину. Гірські увіча нурали ся в ній, лише ведит Мус-таї-ата кидав снопи як би електричного світла із понад найвисших верстов що раз густійшої мраки. Сонце зайшло поволи, смеркло ся, у просторах царює мрака, а ще ясніє верх гори красками багри і огненного золота. Нараз почали тіни підносити ся на причуд легко по стінах скал, хвилину горів еше шпиль над тінию з мрак, погас небавом, а його стіжок відбивав ся, як ясна силвета піраміди на чорному тлі; після двох-трех хвилин словили мраки усе в свою срібlistу заслону. Ніч розвела нові картини. Зійшов блідий і холодний володар ночи, місяць, розвіяв мраку і засіяв небо зорями. Грובהва тишина запанувала в цілій околиці, чути битте власного серця, чар починає відділювати.

Але вже небавом керма відказала ся послуху, з мішків почало із сиком
утікати повітре, хвилі заливали човен... (Стр. 85. 6.)

Не без жалю полишав я чудове гірське озеро, де я пережив кілька дуже приємних днів. Ми вибрали ся в дальшу дорогу серед бурі і довго товаришив нам протяглий стогін хвиль, але нарешті замовк у віддалі.

* * *

Тепер я хотів би згадати ще про народ, серед якого я жив стільки часу на Памірі.

Кіргізи займають ся головно випасом стад овець, відбувають також мандрівки на літні і зимові пасовиска. Мешканці кожного аулу є посвоячені між собою; ніхто чужий не поважить ся вдерти на простір, що належить із традиції до одної родини. Коли уродить ся дитина, свояки відвідують родичів із желаннями, немовля дістає третьої днини імя від магометанського молли.

Молодець, що хоче оженити ся, мусить заплатити родичам дівчини (молодої) відшкодованне зване „калим“, або готівкою. або в натураліях. Тільки після зложення заплати може відбути ся весілле. В день вінчання напливають звідусіль гості, позагортані в сьвяточні халати, до гарної сьвіжо уставленої юрти. Молла відчитує новоженцям взаїмні обовязки; торжество кінчить ся, розумієть ся, дикою байкою на конях і дастарханом в баранини, рижу і чаю.

По смерти микють тіло небіщика, убирають його в чистий білий одяг, обвивають у полотно, і фільцові деки, і несуть чим швидше до гробу. На гробах уставляють камені, або усиплюють, коли мерлець був значнішою особою, могилу на чотиригранній підставі. Обовязок, навідувати ся до могил, триває 40 днів пі-

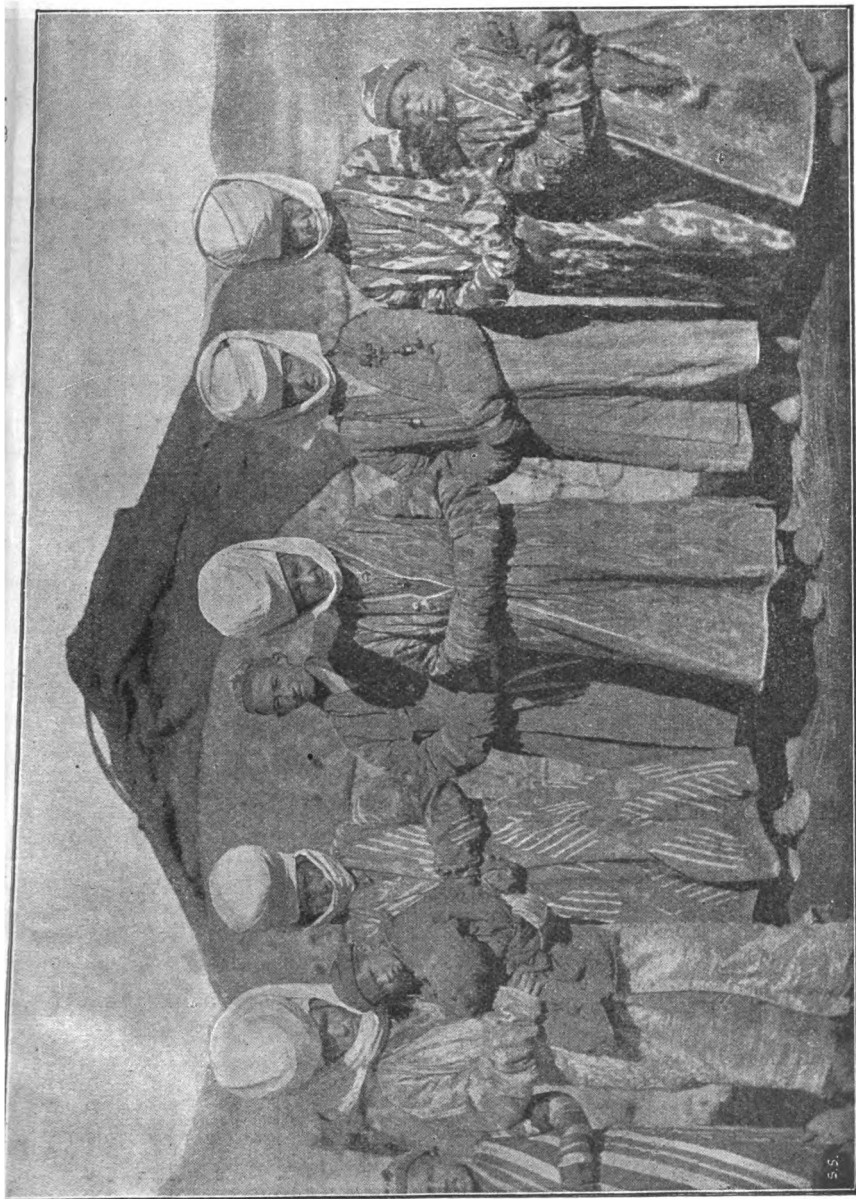
сля смерті. Кладовище кіргіської родини не визначається багатством; кілька яків перенесе його дуже легко.

Найбільше місця займає юрта і фільцові дерги, дивани, сідла і постіль. Значну частку домашніх знарядів купують Кіргізи в Яркенті і Кашгарі, але мають також і своїх домашніх ковалів і столярів. Дерево на юрту ввозять з долин східного склону Мус-таґ-ати. В наметі є все окреме місце до переховування молока і сметани.

Головна пожива Кіргізів — молоко яків і баранина. Що найменше раз на тиждень забивають барана і тоді посилюється доволі цілий аул. Після їди мивуть собі Кіргізи руки і доторкають ся ними борода.

Цілий тягар домашнього іздівства спочиває на плечах жінок. Вони направляють юрту, тчуть дивани і стяжки, прядуть нитки, доять вівці і яки. Мужчини не роблять взагалі нічого. Цілу днину сидять при огні, або що найбільше займають яків на пасовиско. Часто їздять до сусідів у гостину, або в цілі виміни худоби. Одностайно і спокійно пливе їм життя, а після смерті спочивають у затиші у стіп снігових гірських велитів. Внішнього світа не знають майже цілком з внішкою своєї вітчизни, доріг, що ведуть крізь Памір і до міст Східного Туркестану. Землю уявляють собі як плоский щит, окружений водою, що докола него обертається сонце.

Не знаю, чи Кіргізи прощали мене з жалем, бо в їх грудях бить ся тверде, неприступне для чутливости серце, але при прощанню стискали мені долоню сердечно і довго стояли над берегом Кара-кулю, дивлячи ся в слід за моєю караваною.

Кіргіські жінки. (Стр. 88.)

Після десяти днів маршу станув я 19. жовтня із поворотом у своїй кімнаті в кашгарському консуляті, де ждала вже мене ціла торба листів і часописий.

* * *

У Каштарі минав мені час дуже швидко.

Поперед усього я забрався упорядковувати свою мінералогічну збірку із Мус-таї-ати, потім заняв ся викликуванням фотографічних кліш, нарешті опрацьовував студії пороблені в літі.

У початках падолиста загостив із Європи тайний радник Кобеко, що відбув подорож по Туркестані; він уприємнив мені дуже побут у Каштарі. Не дописувало мені лише здоров'я, а в половині падолиста прикувала мене навіть пропасниця до ліжка і мучила цілий місяць.

Наближало ся Різдво. Сніг падав невеликий а наруючи легко у сухому повітрі, не зміг убілити землі. По ринках і улицях лунав звенькіт звінків, але були се тільки звінки караван. Не бракувало також і зьвізд на небі, але вони не мерехтіли тим магічним сьвітлом, що у нас на півночі. Тут і там блимали сьвітла у вікнах хат, на жаль не сьвічки на сосонці, але олійні лампи, прості, як за часів Христа. Одна тільки була особа, яку треба було відвідати у сьому дневи — шведський місіонар Гейберт. Я пішов до него в товаристві одного Англичанина і отця Гендрікса.

Ми пересиділи там до пізнього вечера, співали набожні пісні при гармоніюмі. Перед півночю розпре-

Крись пустиняї Азії. I.

щав ся із нами отець Гендрікс; мусів вертати дoмів,
аби точно o півночи відправити Службу Божу — сам,
вічно сам!

У веселому товаристві плили мені мило дні за
днями у сьому огнищі цивілізації на краю „кришні
сввіта“...

Зладив:

Антін Крушельницький.

З М І С Т.

I.	В дорозі до Паміру	3
II.	Зима в Памірі	9
III.	Памір і Памірський Пост	20
IV.	Батько ледових гір. — Кашгар	26
V.	У Кіргізів	41
VI.	На ледівцях Мус-таґ-ати	51
VII.	Місячна ніч на висоті 6.300 м. н. п. м.	71
VIII.	У поперек Паміру	78
IX.	Малий Кара-Куль. — Життя Кіргізів. — По- ворот до Кашгару	84

П о х и б к а :

Стр. 64. ряд 1. з дол. місто *версі* з... має бути *версє* із...

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 076487450